

Raad voor de
rechtspraak

Wat als ze ons niet vertrouwen?

Herman van Harten

Over gezond wantrouwen, vertrouwen en het blijven verdiepen in de leefwereld van mensen – interview met Dineke de Groot en Reinier van Zutphen

Quita Muis

Vanzelfsprekende waarden?

Luuk de Boer

Soevereinen op de rechterstoel – observaties uit de rechtszaal

Wat als ze ons niet vertrouwen?

Colofon

Rechtstreeks is een periodiek voor de Rechtspraak en richt zich op de praktijk en de ontwikkeling van de rechtspraak in Nederland. Het tijdschrift, verspreid door de Raad voor de rechtspraak, stelt zich ten doel wetenschappelijke inzichten en bijdragen aan het publieke debat over de rechtspraak ter kennis te brengen van allen die beroepshalve bij de rechtspraak betrokken zijn. Opname in *Rechtstreeks* betekent niet dat de inhoud het standpunt van de Raad voor de rechtspraak weergeeft.

Redactie

Dr. N. (Nienke) Doornbos
Universitair hoofddocent rechtssociologie aan de
Universiteit van Amsterdam

Mr. dr. H.J. (Herman) van Harten
Senior raadsheer en teamvoorzitter in het gerechtshof
Den Haag

Drs. A. (Harry) Koster
Kennisarchitect bij de Raad voor de rechtspraak

Mr. K.G.F. (Kim) van der Kraats
Rechter rechtbank Midden-Nederland en bijzonder
hoogleraar rechtspraak aan de Universiteit Utrecht

Prof. mr. dr. A.T. (Bert) Marseille
Hoogleraar bestuurskunde, in het bijzonder de
empirische bestudering van het bestuursrecht aan de
Rijksuniversiteit Groningen

Redactieraad

Prof. mr. T. Barkhuysen
Prof. mr. Y. Buruma
Prof. mr. dr. L.M. Coenraad
Prof. mr. dr. I. van Domselaar
Prof. mr. N.J.H. Huls

Redactieadres

Redactie *Rechtstreeks*
Raad voor de rechtspraak
Afd. Strategie
Postbus 90613
2509 LP Den Haag
E-mail: rechtstreeks@rechtspraak.nl

Oplage

3.770 exemplaren

ISSN 1573-5322

Uitgever

Xerox/OSAGE

Abonnementen

Rechtstreeks wordt gratis toegezonden aan hen die tot de doelgroep behoren. Wie meent voor toezending in aanmerking te komen wordt verzocht zijn naam, postadres en functie kenbaar te maken aan het secretariaat van *Rechtstreeks* (rechtstreeks@rechtspraak.nl).

Adresmutaties

Xerox Communicatie Service
t.a.v. het bedrijfsbureau
Kalvermarkt 53
2511 CB Den Haag
E-mail: info@xnloverheid.nl

Retouren

Bij onjuiste adressering verzoeken wij u gebruik te maken van de adresdrager en daarop de reden van retournering aan te geven.

© Staat der Nederlanden (Raad voor de rechtspraak)

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, in een voor anderen toegankelijk gegevensbestand worden opgeslagen of worden openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Raad voor de rechtspraak. De toestemming wordt hierbij verleend voor het verveelvoudigen, in een gegevensbestand toegankelijk maken of openbaar maken waarvoor geen geldelijke of andere tegenprestatie wordt gevraagd en ontvangen en waarbij deze uitgave als bron wordt vermeld.

Inhoud

Redactioneel	5
Over de auteurs	12
Column Luister! <i>Wikke Monster</i>	14
Over gezond wantrouwen, vertrouwen en het blijven verdiepen in de leefwereld van mensen Interview met Dineke de Groot en Reinier van Zutphen <i>Herman van Harten</i>	17
Vanzelfsprekende waarden? <i>Quita Muis</i>	31
Soevereinen op de rechterstoel – observaties uit de rechtszaal <i>Luuk de Boer</i>	42

Redactioneel

Een Canadese onderzoeker die zich al jarenlang op congressen, symposia en in publicaties bezighield met het onderwerp ‘access to justice’ dacht op een goed moment: zouden gewone burgers zich eigenlijk nog wel herkennen in de definities en beschrijvingen van dit onderwerp? Hij besloot daarop willekeurige voorbijgangers in winkelcentra de vraag voor te leggen wat zij eigenlijk zélf verstaan onder toegang tot recht. De ondervraagden vonden het moeilijk te benoemen, maar kwamen met uitspraken als:

‘I guess justice to me has to do with fairness and it’s more than a legal issue – it’s a moral issue and it has to do with equality and inequality.’

‘Justice ... should be equal ... It doesn’t matter ... your status, your race, it should be equal.’

‘Being able ... to be ... an active participant in society.’¹

De respondenten associeerden het begrip niet alleen met de juridische gang naar de rechter, maar vooral met toegang tot burgerschap, onderwijs, huisvesting en zorg. Goede wetten, regels, rechters, advocaten en rechtbanken zijn weliswaar in de ogen van de ondervraagden best belangrijk, maar zeker geen doel op zich. Uit het onderzoek blijkt dat zij meer bezig zijn met de ‘rechten-kant’ (waar heb je recht op) en minder met de ‘toegang-kant’ van het begrip toegang tot recht (hoe krijg je toegang). Toegang tot recht betekent voor de geïnterviewden bovenal dat zij toegang willen krijgen tot het soort leven dat

zij graag willen leiden – een goed leven – en tot een samenleving waarin bepaalde grondrechten gerespecteerd worden.²

Dit onderzoek laat zien dat je soms weer even helemaal terug moet naar de basis om te zien waar abstracte begrippen als ‘toegang tot recht’ of ‘rechtsstatelijkheid’ voor dienen. En dat het niet zozeer de instituties zelf, als wel de achterliggende waarden zijn waar het echt om draait.

Om een goed leven (hoe men dat ook voor zichzelf invult) te kunnen nastreven, is het cruciaal dat mensen vertrouwen hebben in de medemens en in instituties van de rechtsstaat, die immers een belangrijke rol hebben in de verdeling van schaarse goederen en diensten. In Nederlands is dat sociale en institutionele vertrouwen relatief hoog in vergelijking met andere Europese landen.³ Het percentage mensen dat aangeeft vertrouwen in de rechtspraak te hebben is stabiel en hoog (76% in het najaar van 2024) en overstijgt het vertrouwen in de regering of de Tweede Kamer (beide zo’n 50%).⁴ Nederland doet het sowieso goed op internationale vergelijkingslijstjes en staat meestal in de top tien. Wel is het een veeg teken dat Nederland voor de tweede keer op rij een plaats is gedaald in de Corruption Perception Index en in de Rule of Law Index. In beide indexen staat Nederland nu op plaats 9 van respectievelijk 180 en 143 onderzochte landen.

² Farrow 2014, p. 971-972.

³ Dekker & Den Ridder 2020. Ook de sociale cohesie is in Nederland hoog in vergelijking met andere landen, zie Miltenburg e.a. 2025.

⁴ Kunst e.a. 2024, p. 23-24.

¹ Farrow 2014, p. 969.

Hoewel Nederland er internationaal goed uitspringt, impliceren de bevindingen ook dat bijna een kwart van de burgers weinig of geen vertrouwen in de rechtspraak heeft. In dit nummer van Rechtstreeks willen we bij deze mensen langer stilstaan en de vragen stellen: wie zijn eigenlijk de mensen die geen of weinig vertrouwen hebben in de rechtspraak, welke rol speelt polarisatie bij conflicten in de samenleving, en hoe kan de rechtspraak het beste met wantrouwen omgaan? Het nummer draagt de (bewust) ambigue titel ‘Wat als ze ons niet vertrouwen?’ Afhankelijk van hoe men ‘ze’ en ‘ons’ invult, kan deze titel op twee manieren gelezen worden.

Wat als de instituties burgers niet vertrouwen?

Dat burgers soms met wantrouwen door de overheid tegemoet worden getreden, is een onderwerp waarover de Nationale ombudsman, ook voordat de toeslagenaffaire aan het licht kwam, al regelmatig aan de bel trok.⁵ Uit een door de Nationale ombudsman geïnitieerd onderzoek onder 457 ambtenaren bleek dat een kwart tot een derde wantrouwig was ten opzichte van burgers en cynische denkbeelden had over burgers.⁶ Wantrouwen en cynisme zijn bekende psychologische coping mechanismen om met werkdruk en emotioneel uitputtende situaties om te gaan.⁷ Ook rechters kunnen daarmee kampen, bijvoorbeeld ten aanzien van querulanten of soevereinen (waarover later meer).

De toeslagenaffaire heeft in volle hevigheid duidelijk gemaakt hoezeer het mis kan gaan als de overheid de eigen burgers niet meer vertrouwt.

Circa 35 duizend mensen, waaronder veel kinderen, zijn erkend als slachtoffers van de toeslagenaffaire.⁸ Het rapport van de Staatscommissie rechtsstaat bevat ook interviews met enkele gedupeerden waaruit blijkt hoe diep deze affaire heeft ingegrepen – en nog steeds ingrijpt – op vele levens en wat dit heeft betekend voor hun vertrouwen in die overheid. Om er één citaat uit te lichten:

‘Het minste wat ik van de overheid verwacht is dat ze ons niet verder de ellende in helpt. Dat is wat nu wel gebeurt. Er zit zo’n gat tussen hoe je denkt dat de wereld zou moeten werken en hoe het echt is, dat je aan jezelf gaat twijfelen. Dat wantrouwen werkt de overheid zelf in de hand. Ze voldoet steeds niet aan verwachtingen, laat burgers in de steek. Dan gaan mensen vanzelf complotten zien – om maar te verklaren waarom de realiteit zo anders is dan hun verwachting.’

Wat als de burgers de instituties niet vertrouwen?

Wantrouwen en een oneerlijke behandeling leiden tot wederzijds wantrouwen en als je niet oppast, ook tot polarisatie en complotdenken. Dat is ook de conclusie die Van den Bos trekt uit vijftig jaar onderzoek naar ervaren procedurele rechtvaardigheid.⁹ Burgers die het gevoel hebben dat zij eerlijk behandeld zijn, accepteren beslissingen beter – ook als die negatief uitpakken voor hen – hebben meer vertrouwen in beslissende instanties, en leven beslissingen ook beter na. En het omgekeerde is ook het geval. Daar komt bij dat mensen niet alleen afgaan op hun eigen ervaringen, maar ook om zich heen kijken naar anderen, met wie zij zich verbonden voelen (niet alleen familie, vrienden

⁵ Zie bijvoorbeeld Nationale ombudsman 2015; Nationale ombudsman 2012.

⁶ Roëll 2012.

⁷ Rossouw & Rothmann 2020.

⁸ Staatscommissie rechtsstaat 2024.

⁹ Van den Bos 2023.

en kennissen, maar ook bijvoorbeeld Groningers, praktisch opgeleiden of etnische minderheden). Het belang om als volwaardig lid te worden beschouwd van je groep, is een belangrijk criterium voor ervaren procedurele rechtvaardigheid, naast de meer bekende criteria zoals dat mensen het gevoel hebben dat zij hun zegje hebben kunnen doen en dat er daadwerkelijk naar hen geluisterd is, dat zij op een respectvolle manier zijn bejegend en dat de autoriteiten die over hen oordelen competent, neutraal en professioneel overkomen.¹⁰

Wat weten we eigenlijk over mensen die weinig vertrouwen hebben in het recht en in instituties? Uit de statistieken weten we dat zich onder deze groep relatief veel lager opgeleiden, 50-plussers en PVV- en SP-stemmers bevinden.¹¹ We weten dat wantrouwen voortkomt uit een diepgevoelde onvrede. Zo noemden vijftig respondenten met weinig of geen vertrouwen de volgende vijf redenen voor hun onvrede in een onderzoek uit 2020: 1) mensen hebben het idee dat de overheid zich terugtrekt en onzichtbaar wordt, bijvoorbeeld doordat overheidsloketten worden gesloten, 2) zij voelen dat de overheid hen niet ziet en geen menselijke maat toepast bij de uitvoering van regels, 3) zij ervaren een ongelijke behandeling, waarbij bepaalde groepen, zoals Randstedelingen, bevoordeeld zouden worden, 4) burgers voelen zich niet gehoord als grote beslissingen worden genomen, zij ervaren 'schijninspraak' en 5) ambtenaren, politici en bestuurders worden gezien als incompetent.¹² Let wel: deze onderwerpen zijn benoemd in 2020, nog voor de coronacrisis uitbrak, die de gevoelens van onvrede nog versterkten.¹³

Het zijn onderwerpen die ook de rechtspleging raken. Zo zijn het niet louter gemeenteloketten geweest die in de loop der tijd gesloten zijn, ook het aantal zittingslocaties van de rechtspraak is gehalveerd ten opzichte van de eeuwwisseling.¹⁴

De beschikbaarheid van sociaal advocaten is met name buiten de Randstad sterk afgenomen.¹⁵

En wat te denken van de bevindingen van Investico over klassenjustitie?¹⁶ Voortschrijdend inzicht over dit onderwerp maakt dat de rechtspraak alsnog bij zichzelf te rade gaat.¹⁷ Hieruit blijkt wel dat de zorgen niet zomaar kunnen worden weggezet als complotgedachten of wappie-denken. Sommige nopen wel degelijk tot reflectie of bijstelling. Ook is het niet automatisch zo dat mensen die wantrouwend zijn ten opzichte van het recht of van instituties minder kennis daarvan hebben.¹⁸

Wantrouwen kan leiden tot wat Hertogh 'rechtsvervreemding' noemt: een cognitieve staat waarin mensen zich psychologisch distantiëren van het recht en het rechtssysteem.¹⁹ Mensen kunnen cynisch worden en tegen het rechtssysteem in opstand komen, zoals we bijvoorbeeld in België hebben gezien naar aanleiding van de Sanda Dia-zaak of de zaak tegen de gynaecoloog in opleiding die schuldig

¹⁴ Zie Eshuis 2019.

¹⁵ Schnabl 2025.

¹⁶ R. van der Burgh, B. Heilbron & A. Kootstra, 'Klassenjustitie in Nederland', platform-investico.nl, 9 oktober 2024.

¹⁷ Driessen 2025.

¹⁸ De vijftig door Peeters e.a. geïnterviewde respondenten bleken over het algemeen goed geïnformeerd. Dat gold zowel voor de hoger als voor de lager opgeleiden. Niet helemaal duidelijk is in hoeverre deze groep representatief was.

¹⁹ Hertogh 2024, p. 134.

¹⁰ Van den Bos 2023, p. 43-54.

¹¹ Peeters e.a. 2020, p. 10.

¹² Peeters e.a. 2020, p. 30-55.

¹³ Schaper & Hartman 2023.

werd verklaard aan verkrachting, maar geen straf kreeg opgelegd.²⁰ In beide gevallen leidden rechterlijke uitspraken tot grote demonstraties, omdat mensen van mening waren dat er sprake was van klassenjustitie. In het uiterste geval kan die rechtsvervreemding er ook toe leiden dat mensen zich buiten de rechtsorde plaatsen, zoals de zogenaemde 'soevereinen' of 'autonomen' dat doen. Zij weigeren belastingen en boetes te betalen en onttrekken zich aan bijvoorbeeld de Belastingdienst, justitie en gemeenten. Zij doen dit door het 'contract' met de overheid op te zeggen en de legitimiteit van de overheid en het rechtssysteem in twijfel te trekken (zie de bijdrage van Luuk de Boer in dit nummer). Dit roept tal van dilemma's op, niet alleen voor rechters, maar ook voor gemeenteambtenaren, politiefunctionarissen en welzijnsmedewerkers.²¹

Het is moeilijk om de mensen die geen of weinig vertrouwen hebben in instituties te bereiken. Zij zitten op (sociale) mediakanalen waar organisaties als de Rechtspraak doorgaans niet actief zijn. Ook de inhoud van de boodschap komt doorgaans slecht aan. Niet de zorgen van mensen staan centraal, maar uitleg over het belang van de rechtsstaat. Het 'tamboerijnen' op de rechtsstaat slaat echter niet aan bij mensen die geen of weinig vertrouwen in instituties hebben en kan mogelijk zelfs een averechtse werking hebben. De rechtsstaat is voor veel mensen een abstract begrip, net als 'toegang tot recht' of 'onafhankelijkheid van de rechtspraak' dat zijn. Het onderzoek van Farrow onder mensen op straat, waar dit redactioneel mee begon, illustreert wat mensen vooral aan het hart gaat: niet het in stand houden van instituties,

maar gelijke rechten, een eerlijke behandeling en een kans op een goed leven. Die achterliggende waarden van de rechtsstaat zouden vaker benoemd mogen worden. De democratische rechtsstaat is geen doel op zich, maar een middel om rustig te kunnen samenleven, ook al verschillen mensen in politiek opzicht nog zo van mening.

In dit nummer

Hoe kunnen instanties als de Rechtspraak en de Nationale ombudsman het beste omgaan met mensen die het vertrouwen in overheidsinstituties hebben verloren? Waarom is dat vertrouwen in de instituties zo belangrijk en welke lessen kunnen er vanuit andere Europese landen geleerd worden? Deze en andere vragen komen aan de orde in het interview dat **Herman van Harten** hield met president van de Hoge Raad **Dineke de Groot** en Nationale ombudsman **Reinier van Zutphen**. Waar Van Zutphen het als taak van de Nationale ombudsman ziet om mensen die zich afwenden van de overheid proactief te benaderen, ligt de uitdaging voor de rechtspraak er vooral in om hier reactief goed mee om te gaan. Om vertrouwen in instituties als de rechtspraak te kunnen hebben, zijn volgens De Groot vakbekwaamheid, goede wil en zuivere intentie van belang. Volgens Van Zutphen komt het er op aan dat rechters elke dag weer de belofte van de rechtsstaat moeten waarmaken, daarbij procedurele rechtvaardigheid moeten nastreven en burgers in de ogen moeten durven kijken. Rechters doen dat over het algemeen al heel goed volgens de Nationale ombudsman, met veel begrip en inlevingsvermogen.

Het artikel van de sociologe **Quita Muis** (Universiteit Tilburg) gaat over de gepercipieerde waardenpolarisatie in Nederland. In de samenleving en de politiek is het idee ontstaan dat bepaalde groepen in de samenleving de

²⁰ 'Rechter schoot tekort in uitleg over Belgische verkrachtingszaak', nos.nl, 24 april 2024.

²¹ Geurtjens e.a. 2024.

in hun ogen typische Nederlandse normen en waarden niet meer aanhangen. Maar klopt dat wel? Muis neemt de lezer mee in wat waarden precies zijn, hoe deze gemeten en theoretisch geduid worden en komt tot een interessante bevinding: er zijn inderdaad verschillen (die zijn er altijd al geweest) tussen groepen, bijvoorbeeld op basis van leeftijd, geslacht, opleiding, inkomen en religie, maar deze verschillen zijn de afgelopen decennia niet toegenomen. Wat wel is toegenomen is het meer algemene 'wij-zij-denken'. Dit antagonistische denken is een grotere bedreiging voor democratische waarden dan de verschillen in normen en waarden, aangezien het hierbij niet meer zozeer gaat om verschillende standpunten, maar om morele oordelen over personen: wie zijn goed en wie zijn slecht. Mensen zijn geneigd democratische regels eerder aan de kant te schuiven of selectief toe te passen als ze de ander moreel verwerpen. Conflicten worden dan niet meer vanzelfsprekend uitgevochten binnen 'de gedeelde symbolische ruimte', die begrensd wordt door democratische principes als vrijheid en gelijkheid; mensen nemen eerder hun toevlucht tot geweld.

Luuk de Boer (algemene rechtswetenschap, Universiteit Groningen) beschrijft aan de hand van levendige rechtbankobservaties hoe soevereinen via hyperbolen en uitvergrotingen de bestaande machtsverhoudingen binnen de rechtszaal proberen om te draaien. Niet zij, maar *rechters* moeten zich identificeren. Wie bent u om mij te vertellen wat ik wel en niet moet doen? Hier staat niet de zaak zelf, maar de legitimiteit van de rechtspraak ter discussie. Rechters gaan hier niet in mee, maar worstelen met de ongemakkelijke situatie. In het ergste geval wordt de zitting nog gefilmd ook, want aan de huisregels van de rechtbank hebben soevereinen

ook al geen boodschap. Met schamperen, lachen, roepen, gebaren en applaus van medestanders uit het publiek wordt een duidelijke afstand gecreëerd tussen 'goed' (de soevereinen) en 'kwaad' (de gezagsdrager). De kritiek van soevereinen op de rechtsorde is vaak het resultaat van langdurige, negatieve ervaringen met de overheid, aangewakkerd door chatgroepen op internet. In theorie biedt de rechtsgang een kans om in gesprek te komen en de negatieve dynamiek te doorbreken, maar omdat rechters het protest van soevereinen niet kunnen honoreren, zal dat niet gebeuren. Eerder gebeurt het ter zitting dat soevereinen verklaren dat 'de zaak nu gesloten is en de staat alle kosten draagt'.

De column is van de hand van advocate **Wikke Monster**, een van de hoofdpersonen van de mooie documentaire *Vergeven of vergelden*.²² Bezien door de ogen van haar cliënten verbaast het haar niets dat uit het laatste klantonderzoek van de Rechtspraak naar voren kwam dat rechtzoekenden gehoord en gezien willen worden. Maar hoe kunnen rechters dat doen? Daarvoor heeft Monster nuttige tips, overigens ook voor managers binnen de Rechtspraak.

Tot slot. De redactie is verheugd met het toetreden van Lieke Coenraad, advocaat-generaal van het parket bij de Hoge Raad, tot de redactieraad van *Rechtstreeks*.

Namens de redactie,
Nienke Doornbos

²² 'Vergeven of vergelden', *NPO Doc*, 3 april 2025.

Literatuur

Van den Bos 2023

K. van den Bos, *Elkaar eerlijk behandelen. Wantrouwen, polarisatie en complotdenken voor zijn*, Den Haag: Boom Juridisch 2023.

Dekker & Den Ridder 2020

P. Dekker & J. den Ridder, *Burgerperspectieven 2020/1*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2020.

Driessen 2025

C. Driessen, 'Rechtters over hun vooroordelen: 'Had ik dit met een witte, hoogopgeleide jongen hetzelfde aangepakt?', *NRC Handelsblad* 6 november 2025.

Eshuis 2019

R.I.J. Eshuis, 'De geografische inrichting van de rechtspraak', *Justitiële verkenningen* 2019, afl. 1, p. 10-25.

Geurtjens e.a. 2024

K. Geurtjens e.a., *Omgang met mensen die zich soeverein verklaren. Ervaringen, wijsheden, dilemma's en behoeften van lokale ambtenaren en professionals*, Centre of Expertise Veiligheid & Veerkracht, Avans Hogeschool Den Bosch, 2024.

Farrow 2014

T.C.W. Farrow, 'What is Access to Justice?', *Osgoode Hall Law Journal* 2014, afl. 3, p. 957-988.

Hertogh 2024

M. Hertogh, 'Wat burgers weten en vinden van het recht', in: N. Holvast e.a., *Recht in het echt. Empirische inzichten voor juristen*, Den Haag: Boom 2024, p. 121-154.

Kunst e.a. 2024

S. Kunst e.a., *Burgerperspectieven 2024/3*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2024.

Miltenburg e.a. 2025

E. Miltenburg e.a., *Burgerperspectieven 2025/2*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2025.

Nationale ombudsman 2012

Nationale ombudsman, *Een vertrouwde overheid. Verslag van de Nationale ombudsman over 2011*, Den Haag: Nationale ombudsman 2012.

Nationale ombudsman 2015

Nationale ombudsman, *Gegijzeld door het systeem. Onderzoek Nationale ombudsman over het gijzelen van mensen die boetes wel willen, maar niet kunnen betalen*, Den Haag: Nationale ombudsman, november 2015.

Peeters e.a. 2020

T. Peeters e.a., *Van persoonlijke krenking tot vertrouwensbreuk. Verhalen van burgers met gebrek aan vertrouwen in instituties*, Utrecht: Verwey-Jonker Instituut 2020.

Röell 2012

E. Röell, *Het vertrouwen van ambtenaren in burgers*, Den Haag: Bureau Nationale ombudsman 2012.

Rossouw & Rothmann 2020

E. Rossouw & S. Rothmann, 'Well-being of judges: A review of quantitative and qualitative studies', *SA Journal of Industrial Psychology* 2020/126.

Schaper & Hartman 2023

J. Schaper & C. Hartman, Sceptische visies in het coronadebat, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2023.

Schnabl 2025

N. Schnabl, #1 De (regionale) leemte in de rechtshulp, nederlandrechtsstaat.nl, 24 november 2025.

Staatscommissie rechtsstaat 2024

Staatscommissie rechtsstaat, 'De gebroken belofte van de rechtsstaat. Tien verbetervoorstellen met oog voor de burger', 2024.

Over de auteurs

Luuk de Boer

Dr. mr. L.O. de Boer promoveerde aan Princeton University en werkt thans als universitair docent algemene rechtswetenschap aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn onderzoeksinteresse ligt op het snijvlak tussen rechtstheorie en rechtspraak, met een bijzondere interesse voor soevereinen. Met behulp van meerdere bronnen, waaronder interviews, onderzoekt hij momenteel hoe deze soevereinen in Nederland, Duitsland en de Verenigde Staten het rechtssysteem begrijpen en waarom ze dat juist nu willen heruitvinden.

Dineke de Groot

Prof. mr. G. de Groot is president van de Hoge Raad der Nederlanden. Daarvoor was zij rechter in rechtbank Amsterdam en raadsheer in de Hoge Raad. Zij is tevens bijzonder hoogleraar Rechtspraak en conflictoplossing aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Wikke Monster

Mr. W.A. Monster is strafrechtadvocaat en mediator en heeft een eigen kantoor in Amsterdam. Ze is gespecialiseerd in #metoo-zaken. Daarnaast geeft zij gastcolleges aan universiteiten over haar werk als strafrechtadvocaat, is zij trainer voor de Beroepsopleiding van de Orde van Advocaten en verzorgt ze lezingen over vergeving en verzoening in het recht.

Quita Muis

Dr. Q. Muis is universitair docent sociologie aan Tilburg University. Zij doet onderzoek naar polarisatie, in het bijzonder naar waarden- en identiteitsontwikkeling en de invloed van en op politiek en samenleving. Zij werkt mee aan de *European Values Study*.

Reinier van Zutphen

Mr. R.F.B. van Zutphen is sinds 1 april 2015 de Nationale ombudsman. In 2021 werd hij door de Tweede Kamer herbenoemd voor een tweede termijn van zes jaar. Daarvoor was hij president van het College van Beroep voor het bedrijfsleven en voorzitter van de Nederlandse Vereniging voor Rechtspraak. Eerder vervulde hij verschillende functies binnen de rechterlijke macht, zowel in Nederland als in Luxemburg en Curaçao.

Luister!

Wikke Monster

Ik knipperde met mijn ogen. Stond daar nou ‘Klantonderzoek rechtspraak’? Ja, dat stond er echt. Het kostte me moeite deze woorden te laten bezinken. Veel gekker moet het niet worden, schoot door mijn hoofd. De rechtspraak als product met bijbehorend klanttevredenheids-onderzoek. Wat wordt de volgende stap? Een vonnis met bijgeleverde QR-code, zodat we direct onze feedback kunnen geven aan de rechter (inclusief duimpjes omhoog of omlaag, afhankelijk van de uitkomst van de zaak)? Ik dwong mezelf mijn grimmige gedachten te stoppen (in wat voor maatschappij zijn we terechtgekomen/ dit komt nooit meer goed/Nietzsche had gelijk) en ging door met lezen. Dat hielp maar matig. Ik las: ‘Klantonderzoek rechtspraak wijst uit dat burger en professional zich gezien en gehoord willen voelen.’ Voor ik het wist hoorde ik mezelf een lange ‘duuuuhhhhh’ zeggen – of had ik dat vooral heel hard gedacht? Hoe dan ook, het bericht liet me niet los.

Hoezo is dit nieuws, zo vroeg ik mij af. Dit weten we toch allang? Natúúrlijk willen burgers zich gehoord voelen. En professionals. Sterker: wie wil dat niet? De behoefte om gehoord en gezien te worden is oermenselijk. Aristoteles noemde ons al een sociaal dier, ongeschikt om alleen te leven. Maslov plaatste erkenning door anderen bijna bovenaan zijn piramide, als essentiële voorwaarde voor zelfontplooiing. Maar ook dicht bij huis heeft De Waal ons geleerd dat de mens ten diepste is verbonden met alles wat om hem heen leeft, terwijl de hippe professor Brown deze eeuw wereldberoemd werd met haar

boodschap over kwetsbaarheid, als kern van het menselijk contact. In haar woorden: ‘*we are wired for connection*’. Dankzij de boeken van Bregman en Hariri weten we inmiddels ook dat deze verbinding het diersoort mens geen windeieren heeft gelegd; het is dé reden dat we konden overleven en samenlevingen opbouwen. Samenlevingen die overigens, zacht gezegd, nogal onder druk staan de laatste tijd, maar dat is een andere column. Terug naar het bericht.

Dat mensen zich gezien en gehoord willen voelen, is dus geen nieuws. Waarom dan toch deze kop, bovenaan de wekelijkse nieuwsbrief van de Rechtspraak? Ik vermoed, omdat het klantonderzoek had uitgewezen dat juist op dit essentiële punt de rechtspraak lager had gescoord dan op andere onderdelen, zoals de onpartijdigheid en deskundigheid van de rechter.

De uitkomsten van dit onderzoek staan niet op zichzelf. Ook buiten de rechtspraak voelen mensen zich steeds minder gehoord en gezien. We weten het allemaal: onze maatschappij wordt met de dag onpersoonlijker en ingewikkelder. Waar je vroeger gewoon iemand aan de lijn kreeg, beland je nu bij een spraakrobot met keuzemenu, als je het telefoonnummer al hebt weten te achterhalen. Voor de meest basale zaken – een bankrekening openen of zorgverzekering afsluiten – moet je je eerst door een digitaal doolhof heen worstelen. Een praatje bij de bakker of bushalte is er niet meer bij, onze smartphone eist namelijk alle aandacht op. Het woude aan regels en protocollen, dat ons almaar

verder moet beschermen, groeit onophoudelijk door. Ondertussen lijkt onze natuurlijke protectie – onderdeel zijn van een gemeenschap – iets uit een ander tijdperk. Geen wonder dat mensen zich niet meer gezien voelen. Persoonlijk contact – het gevoel dat iemand je écht ziet en begrijpt – wordt steeds zeldzamer.

Mijn gedachten werden iets milder. Misschien was het toch niet zo gek dat de Rechtspraak dit onderzoek had laten uitvoeren. Want wat heb je aan een juridisch correcte beslissing, als de burger achterblijft met het gevoel niet te zijn gehoord? Precies, niet zoveel. Dat wil zeggen, wij juristen gaan heel lekker op een rechtens juiste beslissing – de juridische werkelijkheid is ons dagelijks brood. Maar voor de afnemer van het product rechtspraak – die burger dus, die doorgaans ongewild in een procedure verzeild is geraakt – bestaat alleen de echte wereld daarbuiten. In die wereld wil je eerst en vooral worden gehoord en gezien.

Mooi gesproken, zou mijn zoon hebben gezegd, maar hoe bereik je dat? Daar geeft het onderzoek helaas geen antwoord op. De managementsamenvatting volstaat met de mededeling dat de uitkomst van het klantonderzoek belangrijke input is voor de strategie van de komende jaren. Nu ben ik geen manager – het kost mij al moeite mijn eigen leven op orde te houden – toch waag ik het een suggestie te doen.

Gehoord en gezien worden begint met luisteren. Daarmee bedoel ik niet: het plichtmatig knikken of wachten tot iemand uitgepraat is – we maken ons er allemaal schuldig aan – maar oprechte belangstelling tonen voor wat gezegd wordt. Dat vergt tijd en aandacht. Inderdaad, laten we uitgerkend dáár een chronisch tekort aan

hebben in de rechtspraak (daarbuiten trouwens ook). Je moet als rechter van goeden huize komen wil je, te midden van de hoge werkdruk, strenge productienormen en strak volgeplande zittingsroosters ook nog eens de ruimte vinden – al was het maar in je hoofd – om met volle aandacht naar een boze of teleurgestelde burger te luisteren. Dat is dus eigenlijk niet te doen.

Hoe hiermee om te gaan? De oplossing ligt nogal voor de hand. Zorg ervoor dat rechters meer tijd en ruimte te krijgen, bijvoorbeeld door die vermaledijde productienormen af te schaffen, of het zittingsrooster minder vol te plannen. Nu hoor ik de managers al zeggen: leuk bedacht *mevrouw de advocaat*, maar daar is geen geld voor. Of dat klopt, kan ik niet beoordelen. Wat ik wel weet, is dit. Een zitting – en ik heb er inmiddels honderden meegemaakt – verloopt soepeler en efficiënter als de rechter de tijd neemt om met nieuwsgierige aandacht naar mijn cliënt te luisteren. Dus zonder oordeel, onderbreking of correctie. Ook als mijn cliënt tiert. Ook als mijn cliënt er omheen draait. Of verzandt in details die juridisch irrelevant zijn. Een rechter die zo weet te luisteren is niet op zoek naar het juridische antwoord, maar naar de mens achter de zaak.

Geloof het of niet, dat vóelt mijn cliënt, waardoor hij onmiddellijk tot rust komt. Soms kan ik de verbazing van zijn gezicht aflezen. Is deze rechter werkelijk in mij geïnteresseerd? En dan gebeurt er iets wonderlijks. Juist omdat mijn cliënt merkt dat zijn verhaal ertoe doet – en ja, dat kost soms even tijd – kan de rechter daarna veel beter, sneller en uiteraard óók juridisch (het is tenslotte geen praktijkruimte) de zaak verder behandelen.

Eindstand: mijn cliënt heeft vrede met de uitkomst, ook wanneer hij (of zij) niet zijn zin heeft gekregen. Mijn cliënt heeft namelijk iets ervaren dat vele malen zwaarder weegt. Hij is door de rechter *serieus* genomen. Ziehier de menselijke paradox: hoe meer je je gehoord weet, hoe minder gelijk je wilt krijgen. In de oprechte aandacht zelf zit de erkenning verscholen.

Waarmee ik maar wil zeggen, lieve managers van de rechtspraak, het zou zomaar eens kunnen dat investeren in luisteren geen geld kost, maar gaat opleveren. Want daardoor zal het aantal hoger beroepen afnemen, kunnen rechters meer

ontspannen hun werk doen, waardoor ze (nog!) productiever worden en *last but not least*, die vervreemde burger geven wat zo broodnodig is: te worden gezien als mens.

Ten slotte. Ik kan het me bijna niet voorstellen, maar mocht er toch nog een manager zijn die twijfelt aan mijn verhaal: leg je oor te luisteren bij het bedrijfsleven. Daar wordt *deep listening* – jargon voor aandachtig luisteren – tegenwoordig ingezet als winstoptimalisatie. Ra, ra, ra, hoe zou dat nou komen?

Over gezond wantrouwen, vertrouwen en het blijven verdiepen in de leefwereld van mensen

Interview met Dineke de Groot en Reinier van Zutphen

*Herman van Harten
Sandra van Noord*

Voor dit themanummer over wantrouwen en vertrouwen sprak de redactie van *Rechtstreeks* met twee toonaangevende vertegenwoordigers van dragende instituties in de democratische rechtsstaat. Beiden hebben nagedacht en zich meermaals uitgesproken over de noodzaak en het belang van vertrouwen in instituties en het steeds oog houden voor de beleavingswereld van de burger en mensen in de knel. Wat is wat hun betreft de opdracht om met wantrouwen om te gaan? Wat als ze ons niet vertrouwen?

Dineke de Groot is sinds november 2020 de president van de Hoge Raad der Nederlanden. Reinier van Zutphen werd na een veelzijdige loopbaan in de rechtspraak op 1 april 2015 de Nationale ombudsman.

Mevrouw De Groot, wantrouwt u wel eens mensen?

Dineke de Groot (DdG): Jazeker.

En wat doet dat met u?

DdG: Dat helpt mij om een goed beeld te vormen van de situatie waarin ik me bevind.

Dus er zit ook wel iets positiefs in wantrouwen?

DdG: Jazeker. Ik denk dat wantrouwen, als het gezond wantrouwen is, je kan helpen om vertrouwen te hebben in mensen. Het zou niet goed zijn als je altijd 100% zou vertrouwen, want dan zou je je antenne missen om voldoende informatie te verzamelen om de situatie te beoordelen waarin je je bevindt en je eigen keuzes te maken.

Hoe zit dat bij u, meneer Van Zutphen, wantrouwt u wel eens mensen?

Reinier van Zutphen (RvZ): Mensen misschien iets minder snel dan instituties – ik vind dat je altijd even goed moet nadenken als iemand iets tegen je zegt. Ook als een overheid iets beweert, dan denk ik drie keer na of het wel klopt. Dus een beetje wantrouwend ben ik wel.

En wat doet dat met u?

RvZ: Dat betekent dat ik het niet allemaal voor zoete koek slik. Dat ik altijd denk: als je dit zegt, dan moet ik dat toch even goed uitzoeken. Er zitten altijd meerdere kanten aan een verhaal. Wat is de andere kant? Wat is de kant van de burgers, wat is de kant van de overheid en wat vind ik er zelf van? Want wantrouwen heeft ook te maken met dat je zelf goed moet nadenken en je positie moet bepalen.

En daar zit dus ook een soort van gezond wantrouwen?

RvZ: Ja, ik denk dat dat heel verstandig is. Ik moet ook denken aan de lessen van Timothy Snyder, die in zijn boek *Over tirannie* zegt: pas op, neem het niet onmiddellijk aan als waarheid, maar onderzoek zelf.¹ Dus dat gezonde wantrouwen, dat is wat mij betreft: onderzoek zelf en bepaal dan je positie.

Dat komt ook voor in een mooie blog die u deze zomer schreef op nederland-rechtsstaat.nl over de lessen van Timothy Snyder over de twintigste eeuw.² Een van zijn belangrijke lessen is: gehoorzaam niet bij voorbaat. Dat is dus dat gezonde wantrouwen, maar tegelijkertijd koppelt hij dat ook aan: verdedig de instituten.

RvZ: Ja, dat is heel belangrijk. Om dat ragfijne spel van de democratie en de rechtsstaat te kunnen spelen, zijn dat hele belangrijke elementen. Dus verdedig die instituties. Je kunt jezelf niet verdedigen; de ombudsman kan zichzelf niet verdedigen, de Hoge Raad kan dat niet, het parlement kan het ook niet. Dus je hebt anderen nodig die die verdediging op zich nemen. Ik heb in die blog toen geschreven: ik verdedig de Tweede Kamer. Niet omdat ze hun werk zo goed doen, maar omdat een parlement dat functioneert ongelooflijk belangrijk is. Dat zijn wel de lessen die je moet leren. En die instituties zijn belangrijk, ook om uiteindelijk van dat gezonde wantrouwen naar vertrouwen te kunnen komen. Vertrouwen in de instituties, met name ook in de rechtspraak, is ongelooflijk belangrijk voor het goede functioneren van de samenleving.

Waarom?

RvZ: Omdat het maakt dat de vrede bewaard wordt. Dat zijn hele grote woorden, maar dat maakt het samenleven mogelijk. Dat zegt de rechtspraak al heel lang van zichzelf. Ik heb daar altijd een beetje kritisch naar gekeken. Ik denk altijd dat we het met meer doen. Niet alleen de rechtspraak maakt samenleven mogelijk, maar dat samenspel tussen die instituties en de goede plek voor de rechtzoekenden, de burger, dat is wat de samenleving mogelijk maakt.

¹ Timothy Snyder, *Over tirannie. Twintig lessen uit de twintigste eeuw*, Balans 2024.

² Reinier van Zutphen, '#12: De tirannie verdrijven', nederlandrechtsstaat.nl, 18 juli 2025.

Mevrouw De Groot, hoe kijkt u daarnaar?

DdG: Ik denk dat dit belangrijk is, wat de Nationale ombudsman zojuist zegt. Ik voeg daar wel aan toe dat ik het óók heel belangrijk vind dat de instituties worden herkend als instituties die goed werk doen voor de mensen in hun leefsituatie. Daar is weer belangrijk bij dat niet alleen die instituties er zijn en goed met elkaar samenwerken, maar juist ook dat de *mensen* die in de instituties werken, kunnen worden vertrouwd door de mensen in hun leefsituatie. Dus ik zeg niet dat de instituties op zichzelf al heel belangrijk zijn – dat hoor ik de Nationale ombudsman ook niet zeggen overigens. Maar dat is nog wel iets wat je wel hoort in Nederland, dat als die instituties er maar zijn, dat we dan al een heleboel hebben gewonnen. Als je jezelf bijvoorbeeld verplaatst in de situatie waarin je ziek bent en naar een ziekenhuis belt, dan maakt het ongelooflijk veel uit voor je vertrouwen om een medische behandeling te ondergaan, hoe je wordt bejegend, hoe de mensen die de telefoon opnemen, tegen jou doen. Dat is ook iets wat in de overheid en in de rechtspraak heel belangrijk is. Eigenlijk is het voor vertrouwen basaal, of het nu gaat om vertrouwen in je medemens of in instituties, dat je erop kan vertrouwen, dat je durft te geloven, dat 1) wat die ander zegt, dat die daar ook een goede reden voor heeft om dat te zeggen – dat kun je ook vakbekwaamheid noemen, dat die persoon begrijpt wat die aan het doen is – 2) dat je een indruk hebt dat iemand van goede wil is, en 3) dat iemand op jou overkomt als iemand met een zuivere intentie. Die drie dingen: vakbekwaamheid, goede wil en zuivere intentie, die zijn ook heel belangrijk voor mensen om vertrouwen in instituties te kunnen hebben.

Dus we zijn er voor de burgers, of de rechtspraak is er voor de burgers en die moet dat ook iedere keer opnieuw waarmaken. Daar zit ook een heel belangrijke ervaring van rechtvaardigheid in. Dat doet me denken aan het werk van bijvoorbeeld Kees van den Bos, die veel onderzoek heeft gedaan en geschreven heeft over ervaren procedurele rechtvaardigheid, onder meer met zijn boek *Elkaar eerlijk behandelen*.³ Hoe kunnen we dat als rechtspraak meer realiseren?

DdG: Nou, nu voegt u daar in één zin veel aan toe wat ook heel interessant is, nu komt opeens de interactie met de ander ook op tafel. Die hadden we nog niet zo benoemd. Ik begon er zelf natuurlijk wel over in hoe je je bejegend voelt in het ziekenhuis. Maar of iemand vervolgens die bejegening als rechtvaardig ervaart en ook de uitkomst als rechtvaardig ervaart, dat zijn ook weer twee heel verschillende dingen. In de rechtspraak wordt heel veel gedaan aan het opleiden van mensen in het begrijpen hoe je een proces als eerlijk kunt ervaren. Dat is de procedurele kant van de rechtvaardigheid. Dat kan wel helpen, maar uiteindelijk als mensen in het ongelijk worden gesteld – en dat gebeurt meestal met een van de twee partijen in een procedure – dan is dat toch ook heel belangrijk voor de beleving van mensen van die rechtvaardigheid. Dus ook al vinden mensen dat de procedure eerlijk is verlopen, maar de uitkomst is niet in hun voordeel, en op dat moment vraag je meteen aan mensen wat ze van de rechtvaardigheid vinden in de rechtspraak, dan krijg je vaak een ander antwoord dan wanneer je

³ Kees van den Bos, *Elkaar eerlijk behandelen. Wantrouwen, polarisatie en complotdenken voor zijn*, Den Haag: Boom 2023.

dat veel later vraagt. Als mensen bijvoorbeeld zich ook realiseren dat het toch ook wel weer fijn is dat ze er nu van af zijn. Dus het maakt ook uit wat voor vragen je stelt aan mensen, op welk moment je dat doet, en ook wie dat doet maakt zelfs uit.

En zit er dan de opdracht, vraag ik voor de rechtspraak in bredere zin, om jezelf te verplaatsen in die leefwereld van burgers?

DdG: Ja, want de rechter moet recht doen aan de hand van de rechtsregels in de omstandigheden van het geval. Dus die moet, voordat die uitspraak doet, zich altijd een beeld vormen van wat er speelt in een situatie van iemand, wat de impact zou kunnen zijn van een scenario voor de beslissing dat aan de orde is. En daarna moet de rechter natuurlijk wel gewoon in onafhankelijkheid en onpartijdigheid een deskundige en zorgvuldige beslissing nemen. Maar dat zal nooit kunnen zonder zich eerst een goed beeld te vormen van de situatie waarin iemand verkeert en iemand ook de kans te geven om daar zelf zijn eigen visie op te geven. En om ook nog terug te horen wat de rechter daarvan heeft begrepen, wat we ook wel *voice* noemen. Met samenvatten gaat de rechter ook na: heb ik goed begrepen dat voor u belangrijk is dat.... Zodat iemand nog kan zeggen: nee, maar dat bedoelde ik niet. Of: ja, dat klopt.

Als we kijken naar de jaarverslagen van de Nationale ombudsman van de afgelopen jaren en de titels daarvan: Zet de burger centraal (2024), Burgerperspectief: een manier van doen (2023), Tijd voor de burger (2022), De burger kan niet wachten (2021), De burger verdient beter (2020), zet u, meneer Van Zutphen, dat burgerperspectief altijd centraal, en het belang dat de overheid zich weet te verplaatsen in de leefwereld van mensen.⁴ Maar waarom komt daarvan zo weinig van de grond, lijkt het wel?

RvZ: Dat laatste deel ik niet helemaal. Want als ik kijk naar wat er wél gebeurt, wat mensen proberen te doen en de resultaten die worden bereikt, dan wordt er best wel veel en vaak geluisterd. Maar je moet het wel blijven zeggen. Sterker nog: ik vind het mijn opdracht om het te blijven zeggen. Als je het niet meer zegt, is de kans dat het verdwijnt te groot. Dus dat ik het iedere keer herhaal, in steeds weer een andere vorm, *De burger op één* of *De burger centraal*, dan doe ik dat omdat ik niet wil dat het afzwakt. We moeten ervoor zorgen dat we alert blijven. Of het nou degene is die bij het stadhuis aan de balie mensen verwelkomt en daarmee vertrouwen creëert: als je hier naar binnengaat, dan kun je ervan op aan dat we hier goed met je omgaan, dat we je netjes behandelen. Dat kan zijn in de rechtbank, waar een rechter zich moet gedragen, maar ook de bode die zorgt dat mensen binnenkomen. Het is ook de manier waarop de politie mensen aanhoudt op straat. Dus ál die dingen hebben ermee te maken dat je je op een, ik zou bijna zeggen ‘fatsoenlijke’, maar liever toch nog ‘behoorlijke’ manier – dat is een ombudswoord – gedraagt tegenover die ander. En dan kom je inderdaad uit bij Kees van den Bos en

⁴ Zie: Jaarverslagen van de Nationale ombudsman, [nationale ombudsman.nl](https://www.nationaleombudsman.nl).

elkaar eerlijk behandelen. Dat zit soms echt in de procedures zelf, maar het zit heel vaak ook in hele simpele dingen over hoe je je gedraagt, hoe je naar iemand kijkt, hoe je met je ogen draait. Dat zijn hele belangrijke dingen waaraan mensen afmeten of ze je kunnen vertrouwen of niet.

U had over 2024 ongeveer 27.000 klachten te verwerken als Nationale ombudsman. Van die klachten gaat ook een deel over de rechtspraak. Gaan die ook over bejegeningklachten?

RvZ: Ik kan als ombudsman alleen iets zeggen over de administratie, de griffie, hoe mensen daar de telefoon opnemen, afschrift van stukken, helderheid en oproepingen, wanneer is het een rechterlijke beslissing en wanneer niet. Ik moet me afzijdig houden als het over de rechters gaat. De klachten over de rechtspraak gaan veel over informatie verschaffen: jullie berichten mij wel per e-mail dat mijn zaak voorlopig niet wordt behandeld, maar een oproep per e-mail krijg ik niet, en vervolgens krijg ik een bericht dat mijn zaak is afgehandeld. Hoe kan dat nou, want je weet toch wie ik ben en waar ik zit? Dat zijn dingen die we heel vaak tegenkomen. Dat zijn dus de eerste contacten die mensen hebben met de rechtspraak. Niet zozeer met de rechter en hun zaak, maar wel in de verwachting over hoe ze worden behandeld in aanloop naar de zitting. Daar gaan de meeste klachten over. En de verlate of niet bezorgde post niet te vergeten – maar daar kan de rechtspraak niets aan doen.

En voedt dat dan ook het wantrouwen?

RvZ: Zeker. Als je zegt dat je zes weken de tijd hebt voor een reactie en dan blijkt dat je daar effectief maar twee weken van hebt gekregen door allerlei omstandigheden, bijvoorbeeld door verlate postbezorging. Of als er wordt toegezegd: we zullen ervoor zorgen dat dit wordt toegevoegd aan uw dossier, en dat gebeurt niet. Dat helpt dan niet om, als de zaak echt wordt behandeld, daar vertrouwen in te houden.

Zijn er – in vogelvlucht – bepaalde aspecten waar de rechtspraak echt wat meer aan kan doen, wat u betreft?

RvZ: Hoe je je organisatie vormgeeft is erg belangrijk. De rechtspraak is voor veel mensen nog steeds ver weg en afstandelijk. Dat moet je je realiseren. Alles wat men vindt van een rechter straalt af op de hele organisatie. Zo wordt er gekeken en daar kan je wat aan doen, bijvoorbeeld als je vindt dat dat wat opener zou moeten, wat toegankelijker, wat begrijpelijker.

Er zijn enerzijds mensen die wantrouwig zijn in instituties, maar er is anderzijds ook een heel grote schare van mensen die wel vertrouwen heeft in instituties. Moeten instituties nou investeren in het contact met mensen die wantrouwig zijn of er juist zijn voor mensen die wél vertrouwen hebben in instituties?

DdG: Ik zou die scheidslijn liever niet zo scherp willen trekken. Eigenlijk is het zo dat in Nederland, in vergelijking met andere landen, het vertrouwen in de rechtspraak al decennialang behoorlijk hoog is, echt hoog. In onderzoek zie je dat de schommelingen niet zo heel erg groot zijn. Eigenlijk maakt het niet zo heel erg veel uit wat er precies gebeurt in de maatschappij als het gaat om rechterlijke uitspraken. Er zijn natuurlijk wel fluctuaties, afhankelijk van maatschappelijke tendensen in de

rechtspraak, maar die zijn toch binnen de perken. Wat veel belangrijker is, zijn twee dingen. Het is heel belangrijk om je er terdege van bewust te zijn dat er onderwerpen zijn die wel heel bepalend zijn voor het vertrouwen van mensen in de rechtspraak. Dan kom je dus weer bij wat ik net zei: vakmanschap, zuivere intentie en goede wil. En daaruit vloeit eigenlijk voort, als het gaat om de onafhankelijkheid en de onpartijdigheid, dat je heel erg op je *qui vive* moet zijn. Als daar dingen gebeuren die uiteindelijk het vertrouwen zullen beroeren, dan moet je daar heel actief in zijn. Dit is gezien vanuit het perspectief van de rechter. Aan de andere kant heb je het perspectief van de rechtzoekende. En die scheidslijn van de rechtzoekende is er eigenlijk niet zo. Want het is niet zo dat mensen ofwel vertrouwen hebben of wantrouwen. Het gaat er juist om dat mensen in de situatie verkeren, zoals we net ook al bespraken, waarin ze zelf voldoende informatie hebben om te kunnen bepalen of ze de ander op dat moment willen vertrouwen, of ze dat gezonde vertrouwen hebben, of juist het gezonde wantrouwen willen gebruiken. En daarnaast heb je natuurlijk mensen die in een situatie zijn komen te verkeren waarin ze bijna geen vertrouwen meer hebben in instituties, en soms ook in medemensen. Voor beide groepen geldt dat het heel belangrijk is dat rechters, mensen op de administratie, de bode, de telefonist, iedereen die contact heeft met rechtzoekenden, in staat is om wel de informatie te brengen die nodig is op dat moment – afhankelijk van de vraag, de behoefte of het gesprek. En tegelijk ook de welwillendheid te hebben om als iemand niet meer in staat is om daarmee zijn voordeel te doen, bijvoorbeeld omdat iemand eigenlijk alleen nog maar wantrouwen heeft, om dat ook te kunnen laten gebeuren en niet de neiging te hebben om zo iemand te willen overtuigen. Want de rechtspraak heeft die laatste rol niet. De rechtspraak heeft de rol om onafhankelijke, onpartijdige, deskundige, zorgvuldige rechtspraak beschikbaar te stellen in Nederland. En dat betekent niet dat je mensen moet overtuigen die niet overtuigd willen worden.

RvZ: Dat wantrouwen wordt vaak helemaal niet georganiseerd door de rechtspraak. Als er iemand komt die de rechter wantrouwt, kan dat komen omdat hij twee jaar geleden nul op het rekest heeft gekregen bij de gemeente toen hij een bezwaarschrift indiende. Of omdat hij een keer is afgeblaft toen hij met het waterschap belde. Dat kan wantrouwen tegen dé instituties opleveren. Ik denk niet dat het wantrouwen door de rechtspraak wordt gecreëerd. Waar wij mee te maken hebben zijn mensen die de overheid wantrouwen, in veel bredere zin. Denk aan het toeslagenschandaal: we zien dat heel veel mensen die daarin zijn vastgelopen, wantrouwen hebben. Anderen, die zien hóé die mensen zijn vastgelopen, ontwikkelen datzelfde wantrouwen. Dat is een soort van doorwerking. Dat moet je je volgens mij ook realiseren. Dus het is niet de vraag: moet ik me richten op wantrouwen of op vertrouwen? Je moet je richten op jezelf en je rol in je functie. En zoals de president zegt: onafhankelijk, onpartijdig, deskundig, zorgvuldig. En dan dat gesprek daarover voeren met degene die tegenover je staat. Om te laten zien dat die kernwaarden echt tot uitdrukking komen in de zaak als je er bent, ook al is het maar tien minuten bij een kantonrechter. Dáár gaat het om. Dus jouw eigen plaatsbepaling over hoe je dat wilt doen is ongelooflijk belangrijk.

Hoe kan de rechtspraak dat beter doen?

RvZ: De rechtspraak doet dat volgens mij heel goed. Ik mag bij de rechters in opleiding aan het einde van de opleiding een dag praten over beroepsethiek. En dat vind ik fantastische mensen, die met alle overgave en heel veel begrip en inlevingsvermogen bezig zijn om straks dat vak uit te gaan oefenen. Hetzelfde geldt voor heel veel mensen op griffies en administraties. Dus het algemene beeld dat ik heb, is dat dat heel goed is. Er zijn wel af en toe mensen die je over de streep moet trekken en laten zien, *practice what you preach*. Maar als je mij vraagt: moet er heel veel verbeterd worden? Dan kom ik toch weer terug bij wat ik eerder zei: de rechter moet er constant alert op zijn dat in iedere zaak die wordt gedaan – bij het doen van een uitspraak, bij het veroordelen van iemand – dat je zo iemand in de ogen kijkt en alles aan de orde hebt gehad wat nodig is voor de beslissing. En als je een civiel vonnis moet schrijven, dat je alle argumenten die relevant zijn op een goede manier hebt toegelicht. Dát is de manier waarop de rechter zich moet inrichten. We kunnen er ook nog bij zeggen: als het in eerste aanleg niet helemaal goed is gegaan, niet naar jouw zin, dan is er ook nog een mogelijkheid om het opnieuw te laten toetsen. Hoeveel meer wil je? Maar dat moet je dus wel iedere keer weer waarmaken. Dat is het allerbelangrijkste.

Dat sluit ook aan bij een recent klantonderzoek dat is uitgevoerd door de Rechtspraak.⁵ Dat burgers en professionals zich gezien en gehoord willen voelen door de rechtspraak en dat burgers dat in praktijk van de eerste en tweede aanleg niet altijd zo ervaren. Daar is toch wel verbetering mogelijk?

RvZ: Ik houd me maar heel af en toe bezig met de organisatie van de rechtspraak, maar bij al die andere overheden speelt eigenlijk hetzelfde. Dat is dus een algemene ervaring van heel veel mensen.

Weten mensen die volledig wantrouwen hebben in instituties u nog te vinden?

RvZ: Het is sowieso de vraag wie ons weet te vinden. Want 27.000 klachten lijkt veel, maar op 18 miljoen mensen in Nederland is dat niet zo veel. Je moet weten dat mensen die wantrouwend zijn niet makkelijk de weg weten te vinden, digitaal niet vaardig zijn, taalproblemen hebben, formuleren niet begrijpen, overheden niet kunnen doorzien. Die mensen zoeken we proactief op, waarbij we dus goed opletten waar we onze diensten moeten aanbieden. Dat geldt denk ik voor de rechtspraak ook wel, want wie weten de rechter te vinden? De officier van justitie weet meestal nog wel de mensen te vinden. Maar in andere zaken is het wel heel belangrijk: hoe kom je tot je recht? En waar vinden die eerste stappen plaats? Via goede informatie-ondersteuning. De rechtspraak is belangrijk, maar anderen daaromheen, die de weg kunnen wijzen hoe je daar komt, en soms ook wel hoe je kunt voorkomen om daar een beroep op te moeten doen, die vind ik ook erg belangrijk.

⁵ Zie: Klantonderzoek Rechtspraak: burger en professional willen zich gehoord en gezien voelen (nieuwsbericht), rechtspraak.nl, 25 september 2025.

Mevrouw De Groot, u zit helemaal aan het einde van de kolom met de Hoge Raad, als rechter in laatste instantie, als rechter onder rechters. Eind 2023 trad u actief naar buiten rondom alle brieven en pakketten die u ontving van mensen die zich autonoom of soeverein verklaren.⁶ Waarom deed u dat?

DdG: Dat zijn andere brieven dan de brieven die de Hoge Raad in zaken krijgt of die ik als president van de Hoge Raad wel krijg van mensen die ergens een klacht over willen indienen of die ergens niet tevreden over zijn. Dit zijn brieven in standaard enveloppen, ze zijn heel makkelijk te herkennen. Je kunt ze van internet downloaden. Vaak zit er geen afzenderadres bij, maar worden ze met een soort vingerafdruk op de achterkant van de envelop verzegeld. En die zijn van mensen die verklaren, volgens die standaard die ze van internet downloaden, dat ze hun contract met de overheid opzeggen, dat ze nu geen aansluiting meer wensen bij sommige instituties, dat ze sommige belastingen nog wel willen betalen en andere niet meer. Dat zijn dus brieven die aan de Hoge Raad worden gestuurd, maar de Hoge Raad heeft alleen maar bevoegdheid als er een zaak aanhangig is gemaakt. Wij kregen die brieven op een bepaald moment op zulke grote schaal, dat wij dachten: hoe gaan we nou kenbaar maken dat wij op deze brieven niet kunnen antwoorden? We kunnen deze brieven helemaal niet in behandeling nemen. Alle andere brieven, gewone brieven van verontruste mensen die ook niet in zaken verwickeld zijn, maar die gewoon echt een persoonlijke brief schrijven, die beantwoorden we altijd individueel. Dus we stonden hier echt voor het dilemma. We kunnen hier inhoudelijk niks mee. We kunnen die mensen niet antwoorden: dank u wel, dan heeft u dat contract bij deze opgezegd. Dat gaat niet, die bevoegdheid hebben we niet. En we kunnen deze mensen vaak ook niet bereiken omdat er geen afzender op staat. Dus op een gegeven moment hadden we het er intern over: wat doen we daar nu mee? En toen we hoorden dat het ook bij andere instanties op grote schaal zo veel speelde, we in de media zagen dat mensen zich daar zorgen over maakten, en dat ook sommige diensten van de overheid zich daarover uitten, leek het mij wel belangrijk om openbaar kenbaar te maken dat wij deze brieven echt niet in behandeling kunnen nemen. Daar bleek toen zo veel aandacht voor, dat had ik van tevoren niet voorzien. Veel mensen zeiden later tegen mij dat het belangrijk was dat ik dat had gesignaleerd, omdat heel veel instituties en mensen in instituties ermee worstelden. Maar iedereen keek een beetje naar elkaar van: wat gaan we hier nou mee doen? Terwijl ook al die mensen die daarnaar aan het kijken waren zich grote zorgen maakten over deze groep in Nederland waar we op dat moment nog weinig van wisten. En het is heel verontrustend als mensen niet meer mee willen doen in de samenleving en dat zo openlijk kenbaar maken. Dus dat was de achtergrond.

⁶ 'Hoge Raad bezorgd over 'autonomen': 'Kwetsbare burgers die verder wegzakken', nos.nl, 2 december 2023.

Meneer Van Zutphen, ontving u ook dat soort pakketten met brieven? Hoe gaat u daarmee om als Nationale ombudsman?

RvZ: Misschien toch wel een beetje specifiek voor de Nationale ombudsman: daar wend je je niet echt van af. Wij zijn niet van: ik wil met jou niks meer te maken hebben – die zijn er overigens ook wel, maar dan zijn ze meer teleurgesteld. Met soevereinen en autonomen hebben we nog weinig te stellen gehad. Integendeel: we hebben een enkeling die wel gewoon een klacht doorzet. Die zei: nu heb ik een brief geschreven en werd er niet op gereageerd. Het kwam af en toe voor.

In zijn boek *Elkaar eerlijk behandelen* beschrijft Kees van den Bos hoe de beweging van autonomen en soevereinen kan bijdragen aan het totale wantrouwen. Dat is wel iets waar ik me zorgen over maak. Waar zijn deze mensen nu, verstoken van allerlei diensten en ondersteuning? Ik maak me ook zorgen over de kinderen van deze mensen, hoe is het daarmee? Ik zie dat er verhuisd wordt van de ene naar de andere gemeente, om kinderen vervolgens van school te kunnen houden. Dus er gebeurt van alles, maar niet in de zin dat men zich van mij afgekeerd heeft als instituut, of dat men ook mij brieven schreef van: ik zeg mijn lidmaatschap van de ombudsman op. Dat is niet gebeurd.

Uit onderzoek is gebleken dat het om enkele tienduizenden burgers gaat die nog wel via de band van het rechtssysteem actief en zichtbaar zijn, en ook nog in procedures in eerste aanleg komen, maar er zijn ook enkele duizenden burgers die echt helemaal afscheid hebben genomen van Nederland.⁷ Moeten we daar als instituties dan toch het gesprek mee weten aan te gaan? Wie zou dat moeten doen?

RvZ: Ik reken het tot de opdracht van het instituut waar ik leiding aan geef, om er ook te zijn voor al die mensen die zich afkeren van de overheid. Dat kunnen ook mensen zijn die totaal in de war zijn geraakt en in de knoop zijn geraakt door de toeslagenaffaire, na het niet betalen van geldboetes in gijzeling zijn geweest, de weg kwijt zijn geraakt, de overheid niet meer vertrouwen, in de kelder gaan zitten en de deur dicht houden. Ik vind het mijn opdracht om overheden aan te sporen om wel te kijken: waar zijn deze mensen? Wat hebben ze nodig – ook een belangrijke vraag die je moet stellen. En niet alleen maar er te zijn voor degene die zelf de weg wil weten en uiteindelijk wel bij je aankloppen, maar juist dié mensen in de samenleving op te zoeken, van wie je weet dat het ingewikkeld is om met ze in contact te komen, maar die je waarschijnlijk wel heel erg hard nodig hebben.

⁷ Met de rug naar de samenleving: Een analyse van de soevereinenbeweging in Nederland (rapport Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, Nationale Politie en Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid), april 2024.

Er is permanent werk aan de winkel, zo te horen, in ieder geval voor de verwezenlijking van de democratische rechtsstaat in Nederland. Nog steeds staan we in toptienposities; al zijn we wel iets dalende op wereldwijde rankings voor wat betreft de kwaliteit van de rechtsstaat. Maar het eindrapport van de Staatscommissie rechtsstaat sprak over ‘de gebroken belofte van de rechtsstaat’.⁸ Wat kunnen we leren van dat eindrapport of de aanbevelingen ervan?

DdG: Wat we in ieder geval van de Staatscommissie rechtsstaat kunnen overhouden, afgezien nog van de inhoudelijke aanbevelingen, is dat zij als eerste erin zijn geslaagd om een grote groep mensen te betrekken bij hun werk, bij hun onderzoek, om mensen echt inspraak te geven, te horen hoe ze de rechtsstaat ervaren. Via de website waarop allerlei mensen zelf konden reageren, maar ook via de gespreksgroepen die ze hebben georganiseerd. Ook door bij de presentatie van het rapport mensen daarbij aanwezig te laten zijn, hun stem te laten horen. Dat komt wel voor in allerlei burgerraden en burgerparticipatievormen, maar de staatscommissie is erin geslaagd om dat ook in zo’n onderzoek te doen. Ik zou hopen dat we dat verder weten te brengen, want het is niet genoeg als je eens in de zoveel tijd naar het stemhokje kan en daar je stem kan uitbrengen. Mensen hebben meer mogelijkheden nodig om invloed uit te oefenen op hoe de overheid met hen omgaat.

De organisatie van de Week van de Rechtspraak of de Week van de Rechtsstaat, dat is niet voldoende?

DdG: Dat weet ik niet, maar dat is in ieder geval wel heel behulpzaam. Wij merken bij de organisatie van de Week voor de Rechtsstaat dat daar veel mensen op af komen die je zou kunnen vergelijken met de groep die is afgekomen op de oproep van de Staatscommissie rechtsstaat. Wij organiseren bijvoorbeeld jaarlijks een symposium bij de Hoge Raad in de grote zittingszaal. En daarvoor nodigen we niet alleen de mensen uit die professioneel betrokken zijn bij de rechtsstaat, maar juist ook doen we een open oproep aan mensen die daar interesse in hebben. En die laten we ook dan met elkaar in gesprek gaan bij ons, aan statafels. Dat levert buitengewoon boeiende gesprekken op. Ook bijvoorbeeld van mensen die nare ervaringen hebben met de toeslagen en die daar dan rechtstreeks uit hun ervaring komen vertellen hoe zij de rechtsstaat ervaren en wat zij nodig hebben. Daar is de Week van de Rechtsstaat een voorbeeld van. Er zijn heel veel initiatieven op dit vlak. Neem bijvoorbeeld de spiegelbijeenkomsten in de rechtspraak die ook al heel lang bestaan. Die zijn buitengewoon waardevol voor professionals om te horen hoe mensen beleven hoe hun zaak wordt behandeld, hoe ze te woord zijn gestaan, hoelang ze moesten wachten op beantwoording van vragen in de aanloop naar de rechtszaak. Dat is zó goed om je kwaliteit impulsen te geven, om een verbetering te zoeken waar dat passend is, als je echt van mensen terug hoort hoe ze het hebben ervaren. We moeten ook echt ‘olievlekken’: zorgen dat mensen elkaar blijven tegenkomen, dat de professionals niet in een toren zitten en de burgers op straat lopen, maar dat ze met elkaar praten en hun ervaringen delen.

⁸ Staatscommissie rechtsstaat, ‘De gebroken belofte van de rechtsstaat Tien verbetervoorstellen met oog voor de burger’, 2024.

Meneer Van Zutphen, hoe kijkt u daarnaar?

RvZ: Ik kauw nog steeds op de titel van dat rapport, *De gebroken belofte van de rechtsstaat*. Want die belofte staat nog steeds en wordt ook in heel veel gevallen waargemaakt. Dus ik ben nog aan het puzzelen: wat moet ik nou met die titel? Ik denk dat er inderdaad zo nu en dan een belofte wordt gebroken. En het gaat er dus om dat wij die verantwoordelijk zijn voor die rechtsstaat en de belofte die de rechtsstaat heeft gedaan, dat wij ons realiseren, dat we in de manier waarop we werken, die belofte af en toe niet gestand doen en dat dat beter kan. En dat dat inderdaad moet: contact hebben, snappen, begrijpen, praten met degene om wie het gaat, de rechtzoekende, de burger, de mensen in het land – het maakt me niet zo veel uit hoe je ze noemt. Dat is ongelooflijk belangrijk. En die rechtsstaat doet nog steeds beloftes. Dus iedere dag opnieuw is het een *challenge* om die belofte waar te maken. Dat die hier en daar gebroken is, soms op een gruwelijke manier, dat heeft deze staatscommissie aan het licht gebracht. En zij laat dus zien welke inspanningen je je moet getroosten om ervoor te zorgen dat dat niet nog een keer gebeurt, in de wetenschap dat het toch nog wel weer eens zal voorkomen. Ik denk dat we iedere dag wel weer ergens een belofte gebroken zien worden. Maar de opdracht, zoals ik dat rapport heb bekeken, betekent voor mij in mijn rol, en voor een rechter in zijn of haar rol, dat we iedere dag ervoor strijden dat die belofte wordt waargemaakt. Dus het gaat mij niet zo zeer om het breken, maar om het waarmaken. Dat is de opdracht die uit het rapport voortvloeit – *whatever the title*.

DdG: Dat betekent ook, zoals we aan het begin van het gesprek ook al zeiden, dat je niks op de automatische piloot kan doen. En dat je je er altijd van bewust moet zijn dat wat je met de beste bedoelingen vanuit je functie als professional aan het doen bent, in de leefsituatie van mensen heel verkeerd zou kunnen uitpakken. Dat is, denk ik, ook een van de dingen geweest die zo schokkend waren voor heel veel mensen aan de toeslagenaffaire, dat zoiets in Nederland kon gebeuren. De Venetië-commissie die daarover heeft gerapporteerd, heeft ook voorbeelden genoemd van andere landen waar vergelijkbare grote problemen zich hebben voorgedaan.⁹ Ook in Nederland hebben we sindsdien alweer hele andere situaties gehad, waar we hebben gezien dat de beloftes van de rechtsstaat niet werden ervaren als waargemaakt, en ook op grotere schaal. Dus daarom is het zo ontzettend belangrijk dat je als professional je voortdurend afvraagt: wat ben ik aan het doen? En ook weer niet zoveel dat je je werk niet meer kan doen. Maar wel dat je, als je 's avonds naar huis gaat, voelt dat er iets was waar je aan bleef haken die dag. En dat je daar nog over nadenkt en op kauwt. Wat gebeurde daar nou? En met mensen erover praat om te proberen te begrijpen of je wel het goede hebt gedaan die dag.

RvZ: Ja, heel erg eens. En zonder nou in de joods-christelijke traditie van dit land te verzeilen, je moet ook je eigen beperkingen kennen. Je weet dat je fouten maakt en dat maakt je tot op zekere hoogte ook nederig en bescheiden. Als je dat weet, dan kun je iedere dag opnieuw beginnen. En dat is waarom ik ook wel vind dat we, na al die ellende die we in dit land hebben gezien, iedere keer toch weer moeten proberen om het voor elkaar te krijgen, met overgave en met inzet.

⁹ Venice Commission, 'The Netherlands - Opinion on the Legal Protection of Citizens', 18 oktober 2021.

In een recente bezinningsbijeenkomst van de civiele rechtspraak over het omgaan met vooroordelen kwam het belang van intellectuele nederigheid naar voren. Probeer je elke dag opnieuw te blijven verplaatsen in de mensen die je voor je hebt. De vooroordelen van rechters staan in de belangstelling, in onderzoek en ook in een interview dat rechters in NRC gaven.¹⁰

RvZ: Wat die vier rechters daar zeiden over het ontdekken van je eigen vooroordelen, vond ik dapper maar ook verrassend. Want ik dacht dat we allang wisten dat we met vooroordelen werken en dat we daar niet vanaf komen. Dat je je moet realiseren dat je ze hebt. En dat resulteert vervolgens in die bescheidenheid, in praten met anderen over: werken mijn vooroordelen niet veel te veel door in de manier waarop ik mijn werk doe en wat ik schrijf en zeg en beslis? Zo'n onderzoek naar hoe het dan gaat met straftoemeting is natuurlijk enorm belangrijk. Maar ik las er ook weer een paar hele goede kritieken erop. Het is net alsof dit alleen maar voor witte oude mannenrechters is weggelegd. De rechtspraak is inmiddels heel breed, dus ik zou het vooral willen verbreden naar: waar kom ik vandaan? Wat neem ik mee? Wat is daarvan belangrijk? Wat houdt me tegen om uiteindelijk het goede te doen? Dit gaat niet over profileren. Dit gaat erover dat wij allemaal vooroordelen hebben en dat je je ervan bewust moet zijn dát je ze hebt. Je moet er met anderen over spreken en je moet ervoor zorgen dat ze uiteindelijk niet doorklinken in de beslissingen die je neemt. Daar heb je anderen voor nodig. Dat is ongelooflijk belangrijk, om te voorkomen dat je in je eigen vooroordeel trapt.

DdG: Ik ben het hiermee eens, maar het is eigenlijk wel een te hoge ambitie. Jaren geleden heeft Daniël Wigboldus bij de Nederlandse Vereniging voor Procesrecht een inleiding gehouden waarin hij vertelde dat uit onderzoek bleek dat op het moment dat mensen bij je in de zittingszaal binnenkomen, je al een oordeel hebt over die mensen, in een fractie van een seconde.¹¹ Daar ben je je niet van bewust. Dat lukt je echt niet op dat moment, om je daarvan bewust te zijn. En je kan het bovendien ook niet verhinderen. De keerzijde is ook: je hebt die oordeelsvorming juist ook nodig als professional, om je werk goed te kunnen doen. Dus de gedachte dat je zelf in staat bent om je ook nog van alle vooroordelen te ontdoen, is mij een te hoge ambitie. Wat veel belangrijker is, is wat de ombudsman zojuist ook al zei: je moet er met elkaar over praten en je moet zorgen dat je zo goed mogelijk kennis draagt van het onderzoek dat daarnaar gedaan is. Bijvoorbeeld als het inderdaad zo is dat je oordeel voor een bepaalde groep daardoor te veel wordt beïnvloed. Daar moet je natuurlijk heel goed met elkaar over praten, lessen uit trekken, kennis opdoen, over hoe je dat kan herkennen. Maar op het moment dat je dat aan het doen bent, moet je ook tegelijk weten dat er op dat moment een andere groep aan het ontstaan is die je nog niet in beeld hebt, waar je een soortgelijke situatie

¹⁰ Camiel Driessen, 'Rechters over hun vooroordelen: 'Had ik dit met een witte, hoogopgeleide jongen hetzelfde aangepakt?', NRC Handelsblad 6 november 2025.

¹¹ Nederlandse Vereniging voor Procesrecht, *Bewijsrecht. Inleidingen en verslag van de discussie tijdens de najaarsvergadering op 27 november 2009*. Inleiders: mr. M.J.A.M. Ahsmann, mr. Y.E. Schuurmans en prof. dr. D.H.J. Wigboldus.

zou kunnen krijgen. En dat is onderdeel van menselijke oordeelsvorming. Dus ja, ik ben het ermee eens, het is heel goed dat ze ermee naar buiten zijn getreden. Maar het is niet oplosbaar. Misschien voor een deel, maar het fenomeen op zichzelf is onderdeel van menselijke oordeelsvorming.

RvZ: Daar ben ik het heel erg mee eens.

U bent het vaak met elkaar eens hè?

RvZ: Gelukkig maar. Het is dus heel erg belangrijk dat je inzicht hebt in hoe jouw eigen manier van werken is en waardoor die wordt beïnvloed. Dat je achtergrond een rol speelt. Net als waar je bent opgegroeid en met wie je 's avonds aan tafel zit. Je moet je realiseren dat dat doorklinkt in de manier waarop je je werk doet. We moeten ook met z'n allen accepteren dat als ik deze zaak doe, dat er misschien net even iets anders uitkomt dan wanneer een collega dat doet. Dat is op zichzelf genomen ook helemaal niet erg. Alleen, het moet niet zijn gebaseerd op vooroordelen die niet geëxpliciteerd zijn, of die je je niet gerealiseerd hebt. Je moet echt heel goed opletten hoe je je werk aan het doen bent. Ik denk dat dat de essentie is van waar het om gaat. En dat je dus ontdekt: hé, ik heb iets gedaan en ik wist niet dat ik het deed. Dat is dus bijna onbewust onbekwaam. Je moet proberen om daar overheen te komen, zeker als rechter.

Nu bent u beiden ook internationaal actief en heeft vast ook een internationaal perspectief op deze kwesties. Zijn er lessen of dingen die we vanuit andere Europese landen zouden kunnen leren op dit vlak?

DdG: Als ik met collega's in Europa praat, dan valt mij op dat ze een enorm hoge pet op hebben van de kwaliteit van de rechtspraak in Nederland. En dat ze altijd van alles van óns willen weten hoe wij dingen doen. De Nederlandse rechtspraak staat bekend als innovatief en vooruitstrevend en op heel veel vlakken heel positief. Wat ik van andere landen wel mee naar huis neem als ik met mensen praat, is hoe bijzonder het is dat er nog steeds zo weinig corruptie in Nederland wordt ervaren. Ik was bijvoorbeeld laatst in Albanië en daar werd mij verteld dat als een rechter en een advocaat op straat elkaar tegenkomen en zouden stoppen om even een praatje te maken, omdat ze elkaar gewoon kennen, dat ze dat beter niet kunnen doen. Want er is dan te weinig vertrouwen dat ze het niet over een zaak hebben, daar op dat moment. Dat is in Nederland zó anders, dat hebben we helemaal niet. En wij herkennen vaak in Nederland niet hoezeer wij echt een staat zijn die gebaseerd is op vertrouwen. Heel veel van wat we nu bespreken vind ik heel belangrijk. Maar ik denk dat we ons ook wel goed moeten realiseren dat er ook in Nederland nog steeds heel erg veel heel goed gaat.

RvZ: Ik spreek met buitenlandse collega's over hoe we de mensen bereiken die de overheid het hardste nodig hebben. Ik heb een heel mooi voorbeeld van een collega uit Nieuw-Zeeland. Na een natuurramp dachten ze dat ze daar een goede manier hadden gevonden om iedereen te helpen, namelijk: zodra je komt word je geholpen, meteen. Dat was ook zo. Evaluatie van het hele verhaal: ja, iedereen die kwam werd meteen geholpen. Maar wat bleek? Degenen die de hulp het hardst nodig

hadden, waren nooit gekomen en dus ook nooit geholpen. Bij ombudsmannen wereldwijd is dit een patroon. Daar proberen we samen te doorbreken, door onder andere goede voorbeelden van anderen te gebruiken. En die hangen af van context, land, probleem waar het om gaat.

Wat wenst u tot slot de lezer toe?

RvZ: Als het rechters zijn, dat ze inderdaad degene om wie het gaat in de ogen kijken. En dat is best wel een klus.

DdG: Als het om de rechtspraak gaat, dan zou ik hopen dat we er beter in gaan slagen om aan mensen duidelijk te maken hoe je de toegang tot het recht kan vinden. Daar hebben we het nu nog niet zoveel over gehad. Daar is nog veel te doen. Mensen weten het onderwijs, de zorg en de politie echt te vinden. Maar als ze een juridisch probleem hebben in hun leefsituatie, is het veel moeilijker om te begrijpen waar je moet zijn. Dat kan de rechtspraak niet alleen, daar zijn meer instituties bij nodig. Het is echt een hele belangrijke dat we er beter in gaan slagen om mensen voldoende duidelijk te maken waar je moet zijn als je een juridisch probleem hebt.

We blijven werken aan het recht in Nederland. Dank u wel.

Vanzelfsprekende waarden?

Quita Muis

Grote zorgen

We maken ons in Nederland grote zorgen over de afname van gedeelde normen en waarden.¹ Velen uiten dit ongenoegen gelukkig nog altijd via democratische kanalen. Zo won D66 de recente verkiezingen met een partijprogramma waarin liberaal-democratische waarden centraal staan² en boekte het CDA grote zetelwinst door in te zetten op een samenleving ‘waar respect, waarden en normen niet ouderwets zijn, maar juist vanzelfsprekend’.³ Tegelijkertijd lijkt deze ervaren waardenpolarisatie steeds vaker een reden om tot ondemocratische acties over te gaan. Onze normen en waarden werden bijvoorbeeld met geweld ‘verdedigd’ tijdens het compleet uit de hand gelopen anti-immigratieprotest op het Malieveld⁴ en sommige Nederlanders vonden dat de vermoorde Amerikaanse activist Charlie Kirk het er met zijn uitgesproken waarden zelf naar gemaakt had.⁵ Ook onder een klein deel van de Nederlandse soevereinen vertaalt het ongenoegen over onze manier van samenleven zich steeds vaker in de rechtvaardiging van geweld.⁶

Waargenomen waardenpolarisatie lijkt onze samenleving dus te splijten. In deze bijdrage trek ik deze waarneming echter in twijfel. Zijn onze waarden daadwerkelijk zo gepolariseerd als voornoemde ontwikkelingen doen vermoeden? En in hoeverre zet dit de democratische rechtsstaat onder druk?

Waarden

Om deze vragen te kunnen beantwoorden zullen we eerst moeten vaststellen wat waarden eigenlijk zijn. En dat is nog niet zo makkelijk. Onderzoek naar waarden gaat al eeuwen terug, maar er bestaat weinig eenduidigheid over de definitie ervan. Zo werd er door Plato en Aristoteles al gesproken over *deugden*, zoals wijsheid en moed. Deze individuele eigenschappen zorgden voor morele sturing en werden een belangrijk onderdeel van de christelijke leer.⁷ Door de tijd heen werd deze traditionele moraliteit steeds meer in twijfel getrokken en ontstond het idee dat waarden niet vaststaan of universeel zijn, maar dat wat goed of fout is kan verschillen per persoon of cultuur. Anders dan deugden zijn waarden daarom neutraler: de waarden van de een zijn niet beter of slechter dan die van de ander. Waarden wijzen ons niet per se in dé goede richting, maar ze sturen wel onze attitudes en gedrag in

¹ Miltenburg e.a. 2025.

² d66.nl/verkiezingsprogramma.

³ cda.nl/detail/waarden-en-normen.

⁴ Kuiper, Sabel & Verwiel 2025.

⁵ ‘Fatale aanslag op Amerikaanse activist Kirk: ‘Hij verdiende het’’, nporadio1.nl, 14 september 2025.

⁶ Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) 2024.

⁷ Halman & Sieben 2020.

wat we zélf goed vinden. Hoewel waarden niet direct waarneembaar zijn, kunnen ze via ons denken en doen dus toch onderzocht worden. Omdat de meeste onderzoekers (in de sociale wetenschappen) het eens zijn over deze sturende rol,⁸ hanteer ik de volgende definitie:⁹

‘Waarden zijn diepgewortelde motivaties, principes of richtlijnen die helpen bepaalde houdingen, normen, meningen, overtuigingen en verlangens te sturen of te verklaren. Deze waarden beïnvloeden vervolgens menselijk gedrag, of in ieder geval een deel daarvan.’

Simpel gezegd geven waarden dus aan wat mensen belangrijk vinden in het leven. Uit deze definitie volgt ook wat waarden níét zijn en dat is in het licht van de huidige ontwikkelingen belangrijk om te benadrukken. Waarden zijn geen ‘(...) houdingen, normen, meningen, overtuigingen en verlangens (...)’.¹⁰ Een voorbeeld van een houding waar we in relatie tot polarisatie veel over horen is institutioneel vertrouwen. Zo is het landelijke vertrouwen in de politiek momenteel erg laag,¹¹ groeit het kleine groepje soevereinen dat de overheid wantrouwt¹² en is het vertrouwen in de onafhankelijkheid van rechters de afgelopen tijd juist iets gestegen.¹³ Dit vertrouwen is voornamelijk een evaluatie van het huidige functioneren van instituties en actoren en is daarom erg veranderlijk.¹⁴ In Nederland is institutioneel vertrouwen over het algemeen hoog, maar ingezoomd op korte periodes dus grillig.¹⁵ Waarden zijn daarentegen veel stabiel. Deze ontwikkelen zich tijdens onze formatieve jaren (ongeveer tussen de 15 en 25 jaar) en veranderen over de levensloop nog maar weinig.¹⁶

Welke waarden ontwikkelen we dan precies? Daar bestaan opnieuw verschillende theorieën over, waarvan ik er twee wil uitlichten: een op individueel en een op maatschappelijk niveau.

Waardentheorieën

De persoonlijke basiswaardentheorie van Schwartz is geschikt om waarden van individuen binnen landen te onderzoeken.¹⁷ Schwartz onderscheidt tien verschillende basiswaarden die ieder mens heeft, namelijk universalisme, weldadigheid, traditie, conformiteit, veiligheid, macht, prestatie, hedonisme, zelfbepaling en prikkels. Weldadigheid gaat bijvoorbeeld over het belang van het helpen van anderen en prikkels zegt iets over de mate van uitdaging die mensen zoeken in het leven.

⁸ Zie bijvoorbeeld: Rokeach 1973; Halman 1991; Hechter 1993; Ester, Mohler & Vinken 2006; Haidt 2012; Miles 2015.

⁹ Vertaald vanuit Halman & Sieben 2020, p. 3.

¹⁰ Kluckhohn 1959; Rokeach 1968; Halman & Sieben 2020, p. 3; Van Deth & Scarbrough 1995.

¹¹ Ipsos 2025.

¹² NCTV 2024.

¹³ Europese Commissie 2025.

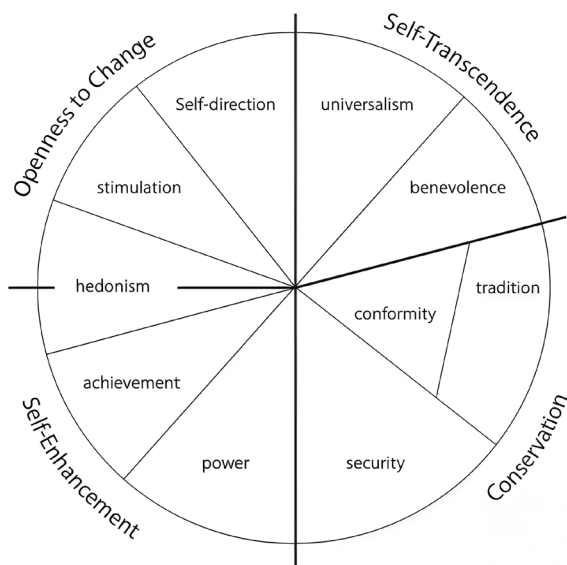
¹⁴ Converse 1964; Carmines & Stimson 1980; Uslaner 2002.

¹⁵ Miltenburg e.a. 2023.

¹⁶ Inglehart 1977; 1997.

¹⁷ Schwartz 1992; 2012.

Doordat deze tien waarden in een circulaire structuur weergegeven worden (zie het waardenwiel in figuur 1), kunnen ze vervolgens weer in twee dimensies worden onderverdeeld, namelijk *openheid voor verandering* versus *behoud*, en *zelfverbetering* versus *zelfoverstijging*. Hoewel iedereen volgens Schwartz alle waarden bezit, verschilt de prioriteit die we aan bepaalde waarden geven: sommige mensen vinden behoud bijvoorbeeld belangrijker, terwijl anderen meer openstaan voor verandering. Deze persoonlijke waardenhiërarchie hangt af van de context waarin we ons bevinden. Ligt de focus meer op het individu of het collectief? En is de situatie onzeker of stabiel? Zo prioriteren Nederlanders met een laag inkomen bijvoorbeeld eerder behoudende waarden door de onzekere situatie waarin ze zich bevinden, terwijl mensen met een hoog inkomen meer openstaan voor verandering.¹⁸ Dit zorgt dus voor waardenverschillen tussen groepen, binnen Nederland.

Figuur 1. Het waardenwiel van Schwartz.¹⁹

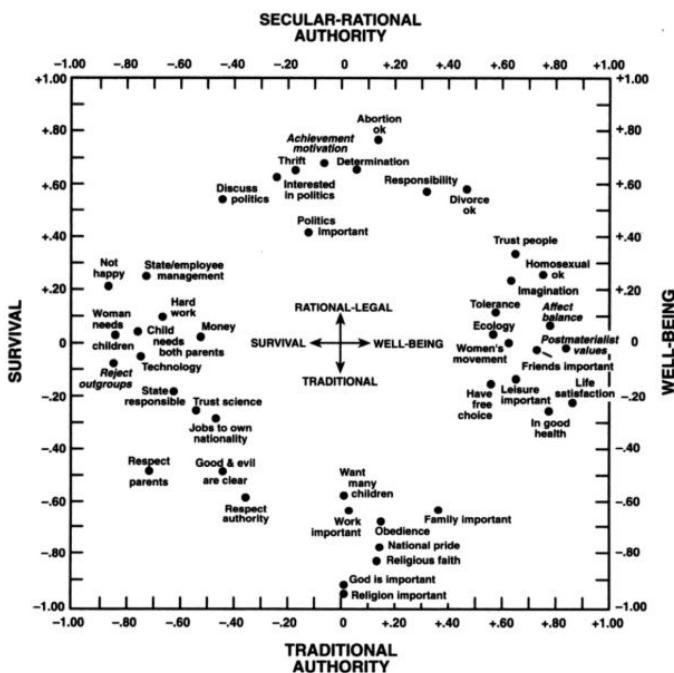
Op maatschappelijk niveau kunnen we gebruikmaken van de moderniseringstheorie van Inglehart.²⁰ Ook hij maakt een onderscheid tussen twee waardendimensies, namelijk *overleving* versus *welzijn*, en *traditionele autoriteit* versus *seculier-rationele autoriteit*. De dimensies van Schwartz en Inglehart komen inhoudelijk enigszins overeen, maar ze worden op heel andere manieren gemeten. Waar Schwartz' waarden tot stand komen uit abstractere vragen rondom het belang van bijvoorbeeld mensen

¹⁸ European Social Survey European Research Infrastructure (ESS ERIC) 2024.

¹⁹ Aangepast vanuit Schwartz 2012, verkregen via Schwartz 2022.

²⁰ Inglehart 1977; 1997.

helpen of succesvol zijn, komt Inglehart tot zijn dimensies door mensen te vragen naar hun attitudes tegenover bijvoorbeeld abortus, de economie, vrijheid van meningsuiting en genderrollen (zie figuur 2). Beide theorieën benadrukken wel dat de prioritering van onze waarden contextafhankelijk is. Inglehart stelt namelijk met zijn schaarste- en socialisatiehypothesen dat de omgeving waarin we opgroeien van grote invloed is op onze waarden op latere leeftijd: hoe onzekerder en instabieler de omgeving, hoe meer we gefocust zijn op overleven en traditionele vormen van autoriteit. Dit heeft gevolgen voor het waardenpatroon van de samenleving als geheel via generatievervanging: het opvolgen van oude generaties door nieuwe generaties. Als oudere generaties die opgroeiden in onzekere tijden langzaam vervangen worden door jongere generaties geboren in meer stabiliteit, dan verschuift het waardenpatroon van een land langzaam van overleving en traditie naar welzijn en seculiere rationaliteit. Deze ‘stille revolutie’ heeft de afgelopen decennia ook plaatsgevonden in Nederland.²¹

Figuur 2. De waardendimensies van Inglehart.²²

²¹ European Values Study (EVS) 2022.

²² Inglehart 1997, p. 82.

Er bestaan in Nederland dus waardenverschillen tussen groepen en waardenverschuivingen over tijd. Toch lijken we wel een idee te hebben bij de abstracte ‘normen en waarden’ die het CDA weer vanzelfsprekend wil maken of bij ‘onze’ normen en waarden die op het Malieveld verdedigd moeten worden. De zorgen over waardenpolarisatie impliceren dat er groepen in de samenleving zijn die deze vanzelfsprekende Nederlandse waarden niet (meer) aanhangen. De vraag is in hoeverre dat klopt.

Waardenpolarisatie

Als we kijken naar de waarden van Schwartz, dan blijkt dat we in Nederland (net als in veel andere landen) de meeste waarde hechten aan weldadigheid en universalisme, en het minste aan macht-prestatie en traditie-conformisme.²³ Deze zelfoverstijgende, prosociale focus is de afgelopen decennia ook toegenomen.²⁴ Zoals de moderniseringstheorie van Inglehart al voorspelde zijn we gemiddeld genomen ook meer gericht op welzijn en seculiere waarden dan op overleving en traditionele waarden. Dit is bij ons – samen met onder andere Scandinavië Duitsland – ook sterker het geval dan in veel andere landen.²⁵ Om vervolgens te kunnen spreken van waardenpolarisatie zouden de waardenverschillen tussen groepen in Nederland steeds groter moeten worden, en de waardenverschillen binnen groepen steeds kleiner. Op deze manier ontstaan er afgebakende ‘blokken’ mensen met duidelijk te onderscheiden waardenpatronen. En wat blijkt? Dat is niet het geval. Er zijn nog altijd verschillen tussen groepen, bijvoorbeeld op basis van leeftijd, geslacht, opleiding, inkomen en religie, maar deze verschillen zijn de afgelopen decennia niet toegenomen.²⁶ Sterker nog, onderzoek laat zien dat we op veel waarden steeds meer naar elkaar toegroeien, zowel tussen als binnen groepen. We worden het dus juist steeds meer eens over wat we belangrijk vinden in het leven.

Toch zijn de zorgen rondom polarisatie niet helemaal ongegrond. Er is namelijk een andere vorm van polarisatie die wel toeneemt: affectieve polarisatie.²⁷ Dit betekent dat de positieve gevoelens over de eigen groep en de negatieve gevoelens tegenover andere groepen sterker worden. Kort gezegd: het wij-zij-denken neemt toe. Dat is opvallend aangezien we in onze waarden juist steeds prosociaal zijn geworden en daarin ook steeds meer op elkaar zijn gaan lijken. Hoe valt dat met elkaar te rijmen? Hier worden verschillende verklaringen voor opgeworpen. Zo kan het feit dat we zo homogeen zijn geworden in onze waarden er juist voor zorgen dat afwijkende groepen meer opvallen en negatiever bekeken worden.²⁸ Deze groepen kunnen zich daardoor (nog) minder gehoord en gewaardeerd voelen, waardoor ze (nog) meer buiten de samenleving komen te staan. Daarnaast leidt sterke sociale identificatie ook tot meer wij-zij-sdenken.²⁹ In een prosociale (zie de zelfoverstijging-dimensie van

²³ ESS ERIC 2024.

²⁴ ESS ERIC 2024; Miltenburg e.a. nog te verschijnen.

²⁵ EVS 2022.

²⁶ Mau, Lux & Westheuser 2023; Miltenburg e.a. nog te verschijnen; Muis 2024.

²⁷ Hartevelt 2019; Wagner 2020; Reiljan 2020.

²⁸ Dekker e.a. 2019.

²⁹ Muis 2024.

Schwartz), maar geïndividualiseerde samenleving waar zelfexpressie en zelfontplooiing belangrijk worden gevonden (zie de welzijn-dimensie van Inglehart), zijn mensen op zoek naar verbondenheid in nauwere sociale groepen.³⁰ Zo raakt wie we als 'wij' zien gefragmenteerder en missen we een overkoepelende identiteit die 'wij en zij' verbindt. Opvallend genoeg zijn het juist de theoretisch geschoolden met meer prosociale waarden die door sterkere identificatie met hun opleidingsgroep vaker in termen van 'wij en zij' denken.³¹ Hun oververtegenwoordiging in politiek en rechtspraak zorgt ervoor dat hun waarden beter gerepresenteerd worden,³² terwijl veel praktisch geschoolden met andere waardenpatronen zich niet gehoord voelen. Bovendien spelen politici en sociale media een belangrijke rol in het versterken van die gefragmenteerde groepsidentiteiten, waardoor de onjuiste percepties van waardenpolarisatie toenemen.³³ Dit hoeft echter niet direct een bedreiging te vormen voor onze democratie en rechtsstaat.

Democratische rechtsstaat

Democratie heeft conflict nodig om te kunnen floreren.³⁴ Hoewel we meer op elkaar zijn gaan lijken zal er altijd verscheidenheid aan waarden blijven. Volledige consensus is een illusie en om het te bereiken zouden er juist ondemocratische middelen moeten worden ingezet. Als er binnen de politiek ruimte is voor botsende waarden dan zorgt dat voor duidelijke alternatieven, wat vervolgens stemmen vergemakkelijkt en gevoelens van representatie versterkt: het trekt mensen naar de stembus.³⁵ Om deze positieve gevolgen van polarisatie te bereiken is het wel nodig dat conflict institutioneel goed georganiseerd is en dat de deelnemers elkaar met respect behandelen en andermans waarden serieus nemen, ook als deze botsen. Politici hebben hierin een voorbeeldfunctie; zij moeten het conflict aangaan over de invulling van onze waarden en niet over personen. Dit botsen van standpunten moet wel plaatsvinden binnen wat Mouffe de 'gedeelde symbolische ruimte' noemt.³⁶ De grenzen van die ruimte zijn democratische principes zoals vrijheid en gelijkheid. We moeten conflict dus uitvechten binnen de kaders van de rechtsstaat. Dit benadrukt tegelijkertijd onze overeenkomsten en versterkt dus de sociale cohesie: we onderschrijven allemaal de democratische en rechtsstatelijke principes. Dit type conflict, tussen tegenstanders, op basis van standpunten, binnen rechtsstatelijke grenzen, wordt agonisme genoemd.³⁷

Met de toename in affectieve polarisatie is er echter een andere type conflict ontstaan, namelijk antagonisme.³⁸ Hier zien we de ander niet als tegenstander maar als vijand. Het gaat niet om standpunten, maar om personen: wij zijn goed en jullie zijn slecht. Morele oordelen over wie – en niet wat – goed is,

³⁰ Fukuyama 2018.

³¹ Muis 2024.

³² Schakel 2021; Schakel & Van der Pas 2021.

³³ Bail 2021; Muis 2024.

³⁴ Mouffe 1999.

³⁵ McCoy, Rahman & Somer 2018; Muis 2024.

³⁶ Mouffe 2000.

³⁷ Mouffe 1999.

³⁸ Mouffe 2000.

zorgen er ook voor dat mensen eerder bereid zijn buiten de symbolische ruimte te treden. Anders gezegd, democratische regels worden eerder aan de kant geschoven als we de ander moreel verwerpelijk vinden. Zo worden groepen uitgesloten van democratische deelname of passen we rechtsstatelijke principes selectief toe.³⁹ De grenzen van wat rechtsstatelijk is vervagen op die manier en zijn steeds variabel, afhankelijk van welke groepen betrokken zijn bij het conflict. Volgens Mouffe mogen mensen wel uitgesloten worden van agonistisch conflict als zij zichzelf antagonistisch opstellen. Dit is bijvoorbeeld het geval bij soevereinen: zij plaatsen zichzelf in principe buiten de symbolische ruimte door zich niet aan rechtsstatelijke kaders te houden. Theoretisch gezien zouden zij dus ook niet meer deel mogen nemen aan het democratische debat. Zij zetten zichzelf buitenspel. In de praktijk is dat natuurlijk een stuk lastiger en levert het problemen op in de samenleving als we deze mensen (nog verder) verliezen. Om maar aan te geven dat theoretische grenzen in de praktijk lang niet altijd helder zijn.

Een grens die wel altijd volstrekt duidelijk leek is geweld: dit hoort niet thuis in een democratische rechtsstaat. Maar de rellen op het Malieveld, de reacties op de moord op Charlie Kirk en de rechtvaardiging van geweld onder sommige soevereinen laten toch zien dat ook deze grens kan vervagen. Zoals gezegd hebben politici een voorbeeldfunctie in het afbakenen van de symbolische ruimte, maar deze functie wordt niet altijd vervuld. Zo werd er op initiatief van de ChristenUnie een statement opgesteld als reactie op het geweld tijdens het anti-immigratieprotest in Den Haag.⁴⁰ Het was de bedoeling dat alle partijen dit statement zouden ondertekenen en zo gezamenlijk het geweld zouden veroordelen. Op het laatste momenten trokken de meeste linkse partijen zich terug, omdat zij niet op een pamflet wilden staan met de PVV en Forum voor Democratie: partijen die in hun ogen juist bijdragen aan een klimaat van geweld. Op basis van Mouffe's theorie hadden ze het pamflet echter juist wél moeten ondertekenen. Zo konden ze samen laten zien achter de principes van de democratische rechtsstaat te staan, ook al conflicteren hun waarden binnen die grenzen. Tegelijkertijd wordt de PVV en FvD verweten zich antagonistisch op te stellen en op basis daarvan zouden ze juist wel uitgesloten 'mogen' worden. Opnieuw blijken democratische principes in de praktijk niet altijd duidelijk.

Vanzelfsprekende waarden

Uit het voornoemde blijkt een interessante paradox. Aan de ene kant zijn we het in Nederland steeds meer eens geworden over onze prosociale waardenprioriteiten en aan de andere kant passen we deze waarden steeds selectiever toe. Het CDA wil dat onze normen en waarden weer vanzelfsprekend worden, maar misschien zijn ze momenteel juist té vanzelfsprekend. Nederlanders zijn zo veel op elkaar gaan lijken in hun waarden dat elk afwijkend geluid als bedreiging wordt ervaren. We kunnen gelijkaardige 'tegenstanders' niet goed meer onderscheiden van onrechtsstatelijke 'vijanden' en zijn daarom bereid democratische principes aan de kant te schuiven ten behoeve van de eigen groep. Het is op deze manier niet *waardenpolarisatie* maar *affectieve polarisatie* die de grenzen van onze democratische rechtsstaat vervaagt. Om te voorkomen dat het nu nog kleine groepje mensen dat geweld rechtvaardigt in Nederland groter wordt, moeten we de

³⁹ Körösiényi 2013; McCoy, Rahman & Somer 2018; Svobik 2019.

⁴⁰ 'Kamerfracties niet eens over gezamenlijk statement tegen geweld Den Haag', nos.nl, 25 september 2025.

democratische grens tussen het respecteren van mensen met andere waardenpatronen en het afwijzen van onrechtsstatelijkheden weer helder krijgen. Dit doen we niet door het nastreven van de vanzelfsprekendheid van waarden, maar juist door die waarden weer eens goed onder de loep te nemen. Wat is de gedeelde symbolische ruimte?

Literatuur

Bail 2021

C. Bail, *Breaking the Social Media Prism*, Princeton, NJ: Princeton University Press 2021.

Carmines & Stimson 1980

E.G. Carmines & J.A. Stimson, 'The two faces of issue voting', *American Political Science Review* (47) 1980, afl. 1, p. 78-91.

Converse 1964

P.E. Converse, 'The Nature of Belief Systems in Mass Publics', in D.E. Apter (red.), *Ideology and Discontent*, New York: Free Press of Glencoe 1964, p. 206-261.

Dekker e.a. 2019

P. Dekker e.a., *Burgerperspectieven 2019*[3], Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2019.

Ester, Mohler & Vinken 2006

P. Ester, P. Mohler & H. Vinken, 'Values and the Social Sciences: A Global World of Global Values?', in P. Ester, M. Braun & P. Mohler (red.), *Globalization, Value Change, and Generations*, Leiden: Brill 2006, p. 3-29.

ESS ERIC 2024

European Social Survey European Research Infrastructure (ESS ERIC), *ESS11 integrated file, edition 3.0* [Data set], Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research 2024.

Europese Commissie 2025

Europese Commissie, *Rule of Law Report 2025*, Strasbourg: European Commission, 8 juli 2025.

EVS 2022

European Values Study (EVS), *EVS Trend File 1981-2017: Integrated Dataset (EVS1981-2017) ZA7503 Data file Version 3.0.0* [Data set], Keulen: GESIS Data Archive 2022.

Fukuyama 2018

F. Fukuyama, 'Against identity politics: The new tribalism and the crisis of democracy', *Foreign Affairs* (97) 2018, afl. 5, p. 90-114.

Haidt 2012

J. Haidt, *The Righteous Mind*, London: Allen Lane 2012.

Halman 1991

L. Halman, *Waarden in de Westerse wereld (Values in the Western World)*, Tilburg: Tilburg University Press 1991.

Halman & Sieben 2020

L. Halman & I. Sieben, 'Values', in: R. List, H. Anheier & S. Toepler (red.), *International Encyclopedia of Civil Society*, Cham: Springer 2020, p. 1599-1604.

Harteveld 2019

E. Harteveld, *Affective polarization and social sorting: a comparative study*, APSA: Annual Meeting Paper 2019.

Hechter 1993

M. Hechter, 'Values Research in the Social and Behavioral Sciences', in M. Hechter, L. Nadel & R. E. Michod (red.), *The Origin of Values*, New York: Aldine de Gruyter 1993, p. 47-61.

Inglehart 1977

R. Inglehart, *The silent revolution: Changing values and political styles among Western publics*, Princeton, NJ: Princeton University Press 1977.

Inglehart 1997

R. Inglehart, *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton, NJ: Princeton University Press 1997.

Ipsos 2025

Ipsos, *Prinsjesdagonderzoek 2025*, Amsterdam: Ipsos I&O, 16 september 2025.

Kluckhohn 1959

C. Kluckhohn, 'Values and Value-Orientations in the Theory of Action: An Exploration in Definition and Classification', in T. Parsons & E.A. Shils (red.), *Toward a General Theory of Action*, Cambridge: Harvard University Press 1959, p. 388-433.

Körösényi 2013

A. Körösényi, 'Political polarization and its consequences on democratic accountability', *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy* (4) 2013, afl. 2, p. 3-30.

Kuiper, Sabel & Verwiel 2025

R. Kuiper, P. Sabel & E. Verwiel, 'Laten we er een puinhoop van maken 20 september', *de Volkskrant* 24 september 2025.

Mau, Lux & Westheuser 2023

S. Mau, T. Lux & L. Westheuser, *Triggerpunkte: Konsens und Konflikt in der Gegenwartsgesellschaft | Warum Gendersternchen und Lastenfahrräder so viele Menschen triggern*, Berlin: Suhrkamp Verlag 2023.

McCoy, Rahman & Somer 2018

J. McCoy, T. Rahman & M. Somer, 'Polarization and the global crisis of democracy: Common patterns, dynamics, and pernicious consequences for democratic polities', *American Behavioral Scientist* (62) 2018, afl. 1, p. 16-42.

Miles 2015

A. Miles, 'The (re) genesis of values: Examining the importance of values for action', *American sociological review* (80) 2015, afl. 4, p. 680-704.

Miltenburg e.a. 2023

E. Miltenburg e.a., *Burgerperspectieven 2023 Bericht 3*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2023.

Miltenburg e.a. 2025

E. Miltenburg e.a., *Burgerperspectieven 2025 Bericht 2*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2025.

Miltenburg e.a. nog te verschijnen

E. Miltenburg e.a., *Waardendiversiteit: onder de oppervlakte van politieke onenigheid?*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, nog te verschijnen.

Mouffe 1999

C. Mouffe, 'Deliberative democracy or agonistic pluralism?', *Social Research* (66) 1999, afl. 3, p. 745-758.

Mouffe 2000

C. Mouffe, *The Democratic Paradox*, London: Verso 2000.

Muis 2024

Q. Muis, 'Who are those people?': *Causes and consequences of polarization in the schooled society* (diss. Tilburg), Tilburg: Open Press Tilburg University 2024.

NCTV 2024

Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV), *Fenomeenanalyse soevereinenbeweging in Nederland 'Met de rug naar de samenleving'*, Den Haag: Ministerie van Justitie en Veiligheid 2024.

Reiljan 2020

A. Reiljan '“Fear and loathing across party lines” (also) in Europe: Affective polarization in European party systems', *European Journal of Political Research* (59) 2020, afl. 2, p. 376-396.

Rokeach 1968

M. Rokeach, *Beliefs, Attitudes and Values*, San Francisco: Jossey-Bass Inc. Publishers 1968.

Rokeach 1973

M. Rokeach, *The Nature of Human Values*, New York: Free Press 1973.

Schakel 2021

W. Schakel, 'Unequal policy responsiveness in the Netherlands', *Socio-Economic Review* (19) 2021, afl. 1, p. 37-57.

Schakel & Van der Pas 2021

W. Schakel & D. van der Pas, 'Degrees of influence: Educational inequality in policy representation', *European Journal of Political Research* (60) 2021, afl. 2, p. 418-437.

Schwartz 1992

S.H. Schwartz, 'Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries', in M. Zanna (red.), *Advances in experimental social psychology*, New York: Academic Press 1992, p. 1-65.

Schwartz 2012

S.H. Schwartz, 'An overview of the Schwartz theory of basic values', *Online readings in Psychology and Culture* (2) 2012, afl. 1, p. 11-20.

Schwartz 2022

S.H. Schwartz, 'Understanding values: Schwartz theory of basic values', izinsights.org, 10 mei 2022.

Svolik 2019

M.W. Svolik, 'Polarization versus democracy', *Journal of Democracy* (30) 2019, afl. 3, p. 20-32.

Uslaner 2002

E.M. Uslaner, *The Moral Foundations of Trust*, Cambridge: Cambridge University Press 2002.

Van Deth & Scarbrough 1995

J.W. van Deth & E. Scarbrough, 'The Concept of Values', in J.W. van Deth & E. Scarbrough (red.), *The Impact of Values*, Oxford: Oxford University Press 1995, p. 21-47.

Wagner 2020

M. Wagner, 'Affective polarization in multiparty systems', *Electoral Studies* (69) 2020/102199.

Soevereinen op de rechterstoel – observaties uit de rechtszaal

Luuk de Boer

1. Dit zijn de huisregels, doe je mee?

‘Laat mij eerst zien wie u bent en dat u een machtiging heeft om mij te zeggen wat ik wel en niet moet doen.’ In een zittingszaal in Maastricht, ergens in mei 2025, spreekt een man met Limburgse tongval.¹ Zijn eisen zijn gericht aan de rechter, die in toga tegenover hem zit. Achter de rechter hangt een portret van koning Willem-Alexander. De rest van de zaal is doodgewoon: witte muren, een laag plafond, grijs kantoormeubilair. Op de rol staat een al even onopvallende zaak over onbetaalde verzekeringspremies. De schuld van de gedaagde, zo blijkt ter zitting, is opgelopen tot 1100 euro. Maar de zaak is niet het verwachte hamerstuk. Direct bij aanvang, wanneer de rechter de gedaagde vraagt om de eigen identiteit te bevestigen, worden de rollen omgedraaid. ‘En wat is úw naam?’, vraagt de gedaagde, ‘En wat is uw dienstnummer? En mag ik uw rechterspas zien?’ Er volgt een wat ongemakkelijk heen-en-weer – achternamen van het rechtbankpersoneel worden gedeeld, dienstnummers niet – en na een handvol minuten hebben zich de contouren van de zaak afgetekend. Niet de openstaande verzekeringsschuld is vandaag voorwerp van discussie, maar de legitimiteit van de rechter zelf.

Wie bent u om mij te vertellen wat ik wel en niet moet doen? Het gesprek in de rechtszaal verzandt na enkele minuten en de rechter merkt dan op dat de man alles filmt. Dat is op grond van de huisregels verboden, legt de rechter uit, en zij vraagt de man om de telefoon uit te doen. De man weigert: ‘Waar heb ik overeengekomen dat ik me aan jullie huisregels moet houden? Nergens. Daar hebben jij, jij en jij een contract voor getekend – dat je je aan de huisregels houdt. Die zijn op jullie gebaseerd, niet op mij. Dan moet ik voordat ik binnenkom een contract tekenen, zo van: dit zijn de huisregels, doe je mee?’ De man houdt voet bij stuk en weigert zijn telefoon uit te schakelen. Even later wordt hij de zaal uitgeleid en zet de rechter de zaak voort in zijn afwezigheid. Zonder de man heeft de rechter niet lang nodig. Enkele minuten later staat ook de tegenpartij buiten.

¹ De precieze data, locaties en deelnemers zijn gefingeerd om te voorkomen dat de zaken naar directe betrokkenen (inclusief rechters) teruggeleid kunnen worden; omdat zittingen ook vaak (illegaal) opgenomen en gepubliceerd worden is dat risico reëel. De voorbeelden in dit artikel dienen ter illustratie van terugkerende patronen in geobserveerde soevereinenzaken.

De man is een van de duizenden Nederlandse burgers die volgens onze veiligheidsdiensten samen de ‘sovereinenbeweging’ vormen.² Volgens die diensten proberen enkele tienduizenden personen zich, binnen de grenzen van het rechtssysteem, zo veel mogelijk van de samenleving af te keren; een tweede, kleinere groep van enkele duizenden mensen treedt buiten het systeem en houdt zich niet langer aan Nederlandse wet- en regelgeving; binnen deze tweede groep gaan tientallen burgers op hun beurt weer een stap verder en tonen zich bereid om ook geweld te gebruiken in hun strijd tegen de overheid.

Nieuw zijn de soevereinen niet. De Nederlandse intrede van de beweging ligt in de jaren tien, wanneer de politieke partij Soverein Onafhankelijke Pioniers Nederland wordt opgericht en in 2012 zonder succes meedoet aan de Tweede Kamerverkiezingen; de eerste aan de soevereinenbeweging gelieerde rechtszaken gaan terug naar het jaar 2013. In diezelfde jaren duiken de soevereinen ook onder meer op in Ierland, Australië en bij onze oosterburen. Nieuw is wel de explosieve expansie van de beweging sinds ongeveer 2021 – de directe aanleiding, zo kan men wel stellen, voor het rapport van de Nederlandse veiligheidsdiensten. En zoals de oorzaak van de internationale verspreiding en groei in jaren tien van deze eeuw terecht in verband wordt gebracht met de bankencrisis, zo ligt ook een verband tussen de coronapandemie en de recente expansie van de soevereinenbeweging voor de hand.³ In beide gevallen betreft het sociaaleconomische crises die duidelijk maken hoezeer we als individu afhankelijk zijn van systemen waar we zelf geen enkele controle over uitoefenen. De individuele soevereiniteitsverklaring is een direct antwoord op dit acute gevoel van controleverlies.⁴

Van de soevereinen is bekend dat zij regelmatig voor de rechter komen, dat zij daar vaak een beroep doen op dezelfde argumentatie en dat zij die argumenten dikwijls kracht bijzetten met dezelfde handelingen.⁵ Het zo-even besproken voorbeeld staat niet op zichzelf. Minder bekend is hoe rechters zich in de rechtszaal tot die argumentatie en handelingen van soevereinen verhouden. In binnen- en buitenland is nog weinig gebruikgemaakt van zogeheten rechtbankobservaties om de interactie tussen rechter en soverein in kaart te brengen.⁶ En dat terwijl de vraag die soevereinen opwerpen, een interessante is. Want hoe gaan rechters om met mensen die naar de rechtbank komen om daar te vertellen dat de keizer geen kleren aan heeft?

In dit artikel zal ik aan de hand van enkele voorbeelden uiteenzetten hoe soevereinen (kunnen) handelen in de rechtszaal (par. 2) en, andersom, hoe Nederlandse rechters ter zitting (kunnen) omgaan met soevereinen die de legitimiteit van de rechtspraak expliciet ontkennen (par. 3). Ik leg de nadruk

² Met de rug naar de samenleving: Een analyse van de soevereinenbeweging in Nederland (rapport Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, Nationale Politie en Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, april 2024).

³ Zie bijv. Hodge 2019; Van Prooijen & Douglas 2017; Netolitzky 2023.

⁴ Zie o.a. Schmidt-Lux 2020; Schönberger & Schönberger 2023; O’Sullivan 2025.

⁵ O.a. Netolitzky 2018; De Boer 2024a; Cash 2025.

⁶ Zie voor twee uitzonderingen: Löbbert 2024 en Siegel (in verschijning).

op ‘kunnen’ omdat ik slechts een beperkt aantal zaken heb gezien en daarom wil waken voor overhaaste generalisaties. Ik sluit de bijdrage af met enkele handelsaanbevelingen. Bij de keuze voor deze voorbeelden put ik uit mijn eigen rechtbankobservaties, die ik zowel fysiek als digitaal, voor zowel Nederland als het buitenland, sinds december 2023 uitvoer. Dit onderzoeksproject is nog gaande en ik deel hier enkele voorlopige resultaten op basis van circa honderd binnen- en buitenlandse rechtszaken; vanwege (bekende) moeilijkheden met het vooraf identificeren van soevereinen-zittingen is door heel Nederland fysiek geobserveerd, maar ligt de nadruk in het onderzoek op digitale observaties.⁷ Ook steun ik op ook bestaande literatuur waarin gebruik is gemaakt van rechtbankobservaties.⁸ De voorbeelden zijn gekozen om de patronen die ik heb geobserveerd op een sprekende manier te illustreren. Tegelijkertijd moet ik hier de beperkingen van dit lopende onderzoek benadrukken. Ik deel hier enkel de patronen in door mij geobserveerde rechtszaken, niet die in alle zaken; voor opnames van zittingen geldt bovendien dat zij niet altijd een volledig beeld bieden – zeker niet als de beelden door soevereinen zelf zijn opgenomen.⁹

2. Dan bent u bij deze aangehouden voor impersonificatie van een rechter

‘De behandeling van de zaak begint op dit moment’, zegt de rechter wanneer hij de zitting in een Overijsselse rechtszaal, ergens diep in 2024, opent. De zitting, die over een dreigende huisuitzetting gaat, wordt 25 minuten later weer gesloten. ‘We zijn nu klaar met de behandeling van de zaak, in die zin dat ik de zaak op dit moment niet behandel’, zegt de rechter. Er is veel gebeurd in die 25 minuten, maar inhoudelijk is de zaak terug bij af. De soverein, geflankeerd door zo’n twintig sympathisanten, vraagt bij aanvang direct naar de naam en identificatie van de rechter; zelf weigert hij zich te identificeren. De rechter geeft zijn naam maar zegt niet verplicht te zijn om zich te identificeren. Een lange discussie volgt en de inhoudelijke behandeling van de zaak blijft uit, tot stijgende frustratie van de rechter. ‘Nee, ik geef u geen toestemming om verder te gaan’, houdt de soverein vol. ‘U moet aan mij bewijzen dat u daadwerkelijk een rechter bent.’ De rechter voelt aan dat het gaat om een poging om de machtsverhoudingen in de zaal om te draaien. Hij antwoordt dat hij ‘degene [is] die de orde bepaalt. Het is de rechter die de vragen stelt, dat is hoe het werkt. Laten we het over de

⁷ Zie ook, voor deze moeilijkheden, Siegel (in verschijning), p. 3 (vaak zijn sovereinenzittingen besloten en ook als dat niet zo is, is het voor een onderzoeker vooraf vaak niet te achterhalen dat het om sovereinenzaken gaat; via persvoorlichters en media-aandacht lukt dat in enkele gevallen wel). Zie, voor vergelijkbaar gebruik van digitale etnografische methoden: Van der Tak & Harambam 2025; Kretschmann & Rowitz (in verschijning). Een digitaal archief van soevereinen-rechtszittingen in binnen- en buitenland is in bezit van de auteur; voor de Verenigde Staten alleen zijn vele honderden zittingsopnamen beschikbaar, gepubliceerd door lokale of federale overheden.

⁸ Zie voetnoot 5.

⁹ Deze opnames door soevereinen zijn voor onderzoekers evenwel van grote waarde. Vaak zijn zij voorzien van interviews met soevereinen, zowel voor als na de zitting, zodat inzage gegeven wordt in de beweegredenen. Ook geven zij inzicht in de groepsdynamiek van soevereinen, door gefilmde groepsscènes van bijvoorbeeld terrasbezoeken voorafgaand aan de zitting. Tot slot zijn de scènes vaak voorzien van commentaar en van knip- en plakwerk; beide laten zien wat soevereinen belangrijk vinden.

inhoud van de zaak hebben.’ Maar dat lukt niet. In plaats daarvan volgt een nieuwe poging van deze soeverein om zich de macht van de rechter toe te eigenen: ‘Dan bent u bij deze aangehouden voor impersonificatie van een rechter en we verzoeken u om met de parketwachters mee te gaan naar de officier van justitie.’ De zitting is dan tien minuten onderweg en bij het horen van deze mededeling gaan de wenkbrauwen van de rechter en de griffiers prompt omhoog. Een briefje van de griffier wordt doorgegeven aan de rechter. Besmuikte blikken verraden dat er moeite gedaan wordt om emoties op het gezicht te onderdrukken. ‘Ik merk nog niks van die aanhouding’, zegt de rechter na een tijdje. Hij deelt aan de soeverein mee dat hij van plan is om verstek te verlenen omdat de gedaagde zich niet identificeert en er dus niet kan worden vastgesteld dat hij is verschenen. Ik bedenk me dat dat erg lijkt op wat de soeverein voorstelt: een beëindiging van de zitting wegens niet-identificeren. Maar voordat ik echt kan nadenken over de vraag wie hier wie imiteert, mengt ook de gemachtigde – eveneens soeverein – zich in de discussie. Hij draagt een toga en dreigt, in reactie op een mogelijke verstekverlening, met wraking. Iedere inhoudelijke behandeling is inmiddels uit het zicht verdwenen. Na 22 minuten breekt de gemachtigde van de eiser in. ‘Mag ik een moment? Ik ben hier als gemachtigde voor vijftien zaken. Mensen zitten te wachten. Ik geloof niet dat hier een einde aan komt. Er gebeurt niets.’ Namens de eiser heeft hij tot dan toe enkel zijn identiteit bevestigd. Verder heeft hij een twintigtal minuten toegekeken. De rechter probeert hem gerust te stellen. Er wordt in andere zaken, door een andere rechter, op hem gewacht, zo legt de rechter uit. Echt nodig is die geruststelling niet, want de behandeling loopt dan al op z’n einde. De gemachtigde van de soeverein kondigt aan 112 te zullen bellen om de rechter te laten arresteren, toetst het nummer in en laat het belscherm aan de rechter zien. De rechter reageert onmiddellijk. ‘We zijn nu klaar met de behandeling van de zaak’, zegt hij. Tot hier en niet verder. De zitting is nu afgelopen. Maar de soeverein neemt het laatste woord en imiteert nog één keer de taal en machtspositie van de rechter. ‘U bent bij deze gewraakt.’

Een zaak met een arrestatiepoging is zeldzaam, maar staat niet op zichzelf. Tijdens mijn observaties heb ik regelmatig vergelijkbare taferelen waargenomen.¹⁰ Je hoeft er overigens ook niet voor naar de rechtbank. Op sociale media staan tientallen illegaal opgenomen fragmenten van rechtszittingen, vaak voorzien van interviews met betrokkenen en titels zoals ‘rechter wordt gearresteerd’ of ‘rechter bevestigt de mens van vlees en bloed’. In chatgroepen op het internet, waar deze video’s gedeeld worden, worden de acties bejubeld: ‘Huppakee, zo doen we dat hier!’ of ‘Mooi zo. Aanpakken die corrupte bende!’ In het buitenland gaat het net zo, op nog grotere schaal. Voor soevereinen is dit digitale publiek het publiek waartoe ze zich verhouden; of de door de staat opgeleide juristen hun uitingen als legitiem of waarachtig beschouwen is bijzaak.

¹⁰ Zie, voor een identiek stramien in Duitsland: Löbbert 2024, p. 200-203, p. 211 (e.g. ‘As soon as the judge started speaking, one of them began declaring: ‘Will this hearing be in accordance with the law? The so-called judge is obliged to justify himself. Is he a legitimate judge? I am a human being, a sovereign, and a Prussian. I owe this mock court no obedience. You are liable to prosecution!’ en ook ‘I am asking you for a first time: are you a legitimate judge? I am asking you for a second time: are you a legitimate judge? I am asking you for a third time: are you a legitimate judge?’).

Zoals ook in deze zaak is het soevereine publiek daarnaast vaak aanwezig in de rechtszaal zelf, waar met collectieve reacties – schamperen, lachen, roepen, gebaren – een morele gemeenschap wordt gecreëerd die de wereld opdeelt in goed (soevereinen) en fout (de gezagsdragers).¹¹ Zo viel een rechter, bij een andere zaak, luid applaus van toehoorders ten deel omdat hij ter zitting erkende dat de soeverein die voor hem stond een ‘mens van vlees en bloed’ was. Gesterkt door deze overwinning, ging de soeverein verder en vroeg aan de rechter of hij vandaag ook bereid was ‘om aan waarheidsvinding te doen’. Nadat de rechter aangaf ‘op deze toer niet verder te willen gaan,’ sloeg de collectieve stemming direct om en werd er luid gejoeld. Met de socioloog Émile Durkheim kunnen we deze interacties typeren als uitingen van een collectieve, emotionele opwinding (*l’effervescence collective*) die de groep onderling bindt en waarbij de eendracht een gevoel van zekerheid, controle en achtenswaardigheid creëert. Het groepsgevoel wordt daarbij versterkt door de rituele uitsluiting van de vijand, de gezagsdrager.¹² Hiervoor stelde ik dat een gevoel van controleverlies over het eigen leven ten grondslag ligt aan de keus om zich soeverein te verklaren. Het groepsgevoel onder soevereinen biedt een direct antwoord op dit gepercipieerde verlies van controle.

Een dergelijke poging tot substitutie – controle in plaats van controleverlies – kenmerkt het procesgedrag van soevereinen überhaupt. Meest in het oog springt daarbij de poging om de rollen van rechter en procespartij om te draaien.¹³ De rechtszaal wordt een soevereinen-tribunaal waar de rechter terechtstaat en gearresteerd kan worden; waar niet de procespartijen, maar de rechters zelf zich moeten identificeren. In de zaal imiteren soevereinen dan ook zeer bewust de manier waarop de rechter dingen gedaan krijgt, namelijk met taal.¹⁴ Wanneer de rechter zegt ‘we zijn nu klaar met de behandeling’ dan creëert die uitspraak een nieuwe realiteit; de behandeling is klaar. Wanneer de soeverein zegt ‘dan bent u bij deze aangehouden’, dan probeert de soeverein hetzelfde te doen: een nieuwe realiteit creëren, waarin de rechter is aangehouden. Niet zelden verklaren soevereinen ter zitting herhaaldelijk dat ‘de zaak nu gesloten is en de staat alle kosten draagt’.¹⁵

Die woorden zijn niet te onderscheiden van die van een rechterlijke uitspraak. Alleen kunnen soevereinen geen beroep doen op de voorwaarden die het mogelijk maken om deze woorden om te zetten in een juridische realiteit. Daarvoor is de macht van de staat nodig, waar soevereinen bijna nooit een beroep op kunnen doen. Ik zeg ‘bijna nooit’, want de wraking vormt hier een belangrijke uitzondering. Precies daarin schuilt namelijk de aantrekkingskracht van de wraking voor soevereinen. Daar

¹¹ Zie voor een vergelijkbare dynamiek: Hochschild 2016. Ik steun hier nadrukkelijk op Löbbert 2024, p. 213-214.

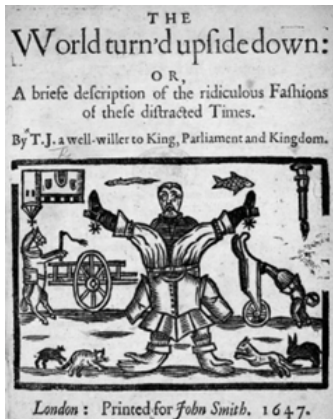
¹² Zie hiervoor: Durkheim 1995.

¹³ Siegel vindt, en dat is veelzeggend, inspiratie voor de houding van *rechters* in literatuur over de houding van *verdachten* binnen het strafproces (meewerken; tegenwerpen (van argumenten) en onderhandelen; tegenwerken); zie Siegel (in verschijning), p. 5.

¹⁴ Zie voorts Cohen, Gershon & Babcock (in verschijning) en, meer algemeen, Constable 2014.

¹⁵ Löbbert 2024, p. 204.

werkt de toverspreuk wel. Als een procespartij zegt ‘ik wraak u’, dan wraakt de procespartij de rechter ook. En daar werkt óók de omkering van de machtsrelatie. Want wie staat er voor de rechter als de zaak naar een wrakingscollege gaat?

Figuur 1. *The World turned upside down*. Zie de vis in de lucht, de muis die op een kat jaagt, de kruiwagen die een man duwt en een paard die een wagen voortbeweegt.

Een historicus die naar deze poging tot machtsomkering kijkt, denkt meteen aan vroegmoderne protestfantasieën over een wereld op zijn kop, waar muizen katten eten, kinderen ouders slaan, de haas de jager vangt en vissen in de lucht vliegen (zie figuur 1).¹⁶ In deze wereld zijn de machtelozen aan de macht. De functie van dergelijke populaire fantasieën was altijd ambivalent; machthebbers en machtelozen lazen er allebei een bevestiging van hun eigen visie in. Enerzijds was de fantasie van een omgekeerde wereld zo absurd dat zij daarmee enkel de *status quo* bevestigde. Anderzijds kon de fantasie gelezen worden als een verholde dreiging met revolutie en wraak.¹⁷

Diezelfde ambivalentie karakteriseert ook de soevereine machtsomkering. De ridiculisering die soevereinen in de samenleving vaak ten deel valt, werkt normbevestigend en ridiculiseert ook de fantasie van een nieuwe machtsorde.¹⁸ Onder het publiek van soevereinen wordt de poging tot machtsomkering evenwel anders opgevat. Allereerst is de imitatie van macht een manier om haar huidige, gecorrumpeerde vorm te bespotten: ‘Jij hebt ook maar gewoon een pakje aan’, zegt de soevereine gemachtigde tegen de rechter in de zojuist besproken zaak, terwijl hij, ter illustratie van zijn eigen punt, ook zelf een toga draagt. In deze wereld zijn rechtbanken schertsrechtbanken, rechters bedriegers en wordt door

¹⁶ Zie o.m. Scott 1990.

¹⁷ Zie bijvoorbeeld Kunzle 1978.

¹⁸ Zie o.a. De Boer 2024b; Nanninga & Valk 2025.

de soevereinen ‘de hele bende ontmaskerd’. Vandaar ook dat de inhoudelijke behandeling van een concrete zaak voor soevereinen ondergeschikt is; het gaat altijd om een demasqué van het systeem, waarbij de nadruk niet op de zaak zelf ligt maar op de illegaliteit van de staatsmacht.¹⁹ Ten tweede houdt deze omgekeerde wereld aan soevereinen ook de mogelijkheid voor van wraak tegen de gevestigde orde en bevestigt het hun rechtvaardige verlangens naar macht. Dit is de wereld van de burgerarresten, zoals hiervoor beschreven, en de wereld van eigen rechtbanken, waar soevereinen de onderdrukkers onderdrukken – een wereld waar, zoals Jelle van Buuren terecht opmerkt, bewust wordt gespeeld met de vraag of er nu wel of niet een spel wordt gespeeld.²⁰

3. Vooruit, maar houdt u het kort

In Rotterdam staat in april 2025 een wrakingszaak op de rol. In de onderliggende zaak, over onbetaalde belastingen, is een dag na de zitting een wrakingsverzoek verstuurd. In de wrakingsbrief, zo vat de rechter samen, wordt aangegeven dat door de rechter ‘niet aan waarheidsvinding’ gedaan zou zijn, dat ‘de feiten niet zouden zijn onderzocht’ en dat ‘de rechter vooringenomen is omdat hij het standpunt van de belastingdienst volgt, internationale verdragen miskent en de partij ondergeschikt maakt aan de private handelsbelangen van de rechter’. Ter zitting geeft de soeverein aan dat hij behoefte heeft om zijn wrakingsgronden nader toe te lichten. Hij krijgt daartoe de gelegenheid en leest zijn toelichting voor.

Het relaas begint met een soevereiniteitsverklaring, waarbij gesteld wordt dat de verzoeker niet een ‘natuurlijke persoon’ is maar een ‘mens van vlees en bloed’ die door de rechter, ‘als trustee’, beschermd moet worden. Hij geeft voorts aan noch het ‘militair-industrieel complex’ noch ‘de gezondheid- en voedselindustrie’ noch ‘de graaicultuur in de top van het bedrijfsleven en de overheid’ te willen financieren met zijn belastingafdrachten, terwijl door grote bedrijven massaal belasting ontweken wordt. Hem kan niet gegarandeerd worden dat zijn belastinggeld niet aan deze zaken wordt uitgegeven en hij wil daarom geen belasting betalen. Een soeverein mens kan daar ook niet toe gedwongen worden, stelt hij, omdat hij ‘nooit een contract heeft getekend met de belastingdienst’ op grond waarvan hij gehouden is om belasting te betalen. Hij wil, kortom, niet meespelen met wat hij het ‘rollenspel de Staat der Nederlanden’ noemt.

De soeverein houdt na enkele minuten kort pauze en de rechter vraagt aan de gewraakte rechter of er behoefte is om te reageren. ‘Nee’, is het antwoord. Dat is ook de reactie van de vertegenwoordiger van de belastinginspecteur. Het wrakingscollege zelf geeft aan geen vragen te hebben. We kunnen richting de afronding van de zitting, zo lijkt het. Maar de soeverein zelf denkt daar anders over. ‘Dit

¹⁹ In commentaar achteraf benadrukken soevereinen vaak hoe de staat hen in het verleden onderdrukt heeft en hoe zij met deze zaak proberen terug te slaan. In dergelijk commentaar gaat het bijna nooit inhoudelijk over de zaak zelf; zie ook Löbbert 2024, p. 209-214. Vanuit een ander perspectief, maar zeer interessant in deze context, is Wills 2025.

²⁰ Over de rol van spel en fantasie, ook als alibi voor controversieel gedrag (*‘dark play’*), zie i.h.b. Van Buuren 2024; vergelijkbaar is de nadruk op theater: Leader 2025. Voor dergelijke alternatieve rechtsinstituten: Ginsburg 2021; Cohen & Gershon (in verschijning).

was maar de inleiding op mijn toelichting’, zegt hij. Hij wil ook graag zijn nagezonden brief voorlezen. De rechter geeft daarop aan dat het wrakingscollege van alle stukken kennisgenomen heeft en het onnodig is om alles te herhalen. De soeverein blijft hoffelijk maar dringt aan: ‘Ik voel van binnen dat het voor mij dan nog niet klaar is. Van binnen voelt het dat ik dat uitgesproken wil hebben in de openbare ruimte.’

Het college bindt na een korte aarzeling in en geeft de man opnieuw het woord: ‘Vooruit, maar houdt u het kort.’ De soeverein zegt dat toe en leest zijn verklaring in zeven minuten voor. Er volgt een uiteenzetting over de belastingplicht, die niet bestaat omdat de mens vrij en soeverein is en dus niet verplicht kan worden om iets tegen zijn wil in te doen. Dat volgt onder meer uit vele internationale verdragen, zoals het EVRM, maar, zo stelt de soeverein, de rechter heeft geweigerd om hierop in te gaan en dus om aan waarheidsvinding te doen. De man stopt. Dan vraagt de rechter opnieuw of de andere partijen willen reageren en of het wrakingscollege vragen heeft. ‘Nee’ en ‘nee’ is opnieuw het antwoord. De rechter sluit daarop het onderzoek van de wrakingskamer.

Net als andere observatoren zag ik in de rechtszaal dat de meeste rechters een inhoudelijke discussie over de soevereine, juridische argumenten afhouden.²¹ Regelmatig wordt er hardop gezegd dat de soevereinen systeemkritiek uiten en dat de rechtszaal daar niet de juiste plek voor is. De rechterlijke stilte die in deze wrakingszaak volgt op de maatschappijkritiek van de soeverein kan ook zo opgevat worden. Wat de soevereinen willen, kunnen rechters niet geven – zelfs als een rechter het op persoonlijke titel met de maatschappijkritiek eens zou zijn. Dat rechters nooit aan de werkelijke grieven van soevereinen tegemoet kunnen komen, plaatst hen in een lastig parket. Wat het nog gevoeliger maakt is het feit dat de geuite kritiek vaak het resultaat is van langdurige, negatieve ervaringen met de overheid.²² In principe biedt de rechtsgang een kans om in gesprek te komen en de negatieve dynamiek te doorbreken.²³ Maar omdat rechters het protest van soevereinen niet kunnen honoreren, is de kans aanzienlijk dat die rechtsgang door soevereinen uiteindelijk beleefd wordt als een nieuwe, negatieve ervaring met de staat.

Zoals ook andere observatoren opmerken, verlaten soevereinen de rechtbank dan ook vaak met het gevoel dat hun werkelijke zorgen genegeerd zijn.²⁴ Zo biedt de rechter in deze wrakingszaak weliswaar ruimte aan de man, maar gaat hij niet op het soevereine relaas in. Dat is vanuit juridisch oogpunt en vanuit het oogpunt van efficiëntie goed te begrijpen; de wrakingsregelgeving is helder en verdere informatie is niet nodig. Maar precies die rechterlijke weigering om inhoudelijk op de maatschappijkritiek in te gaan – om aan ‘waarheidsvinding te doen’ – vormde de grondslag van het initiële wrakingsverzoek. Daar was de man voor gekomen.

²¹ Löbbert 2024, p. 206.

²² Zie bijvoorbeeld Perry, Hofmann & Scrivens 2019; Fiebig & Köhler 2019; Rabe, Biedermann & Keil 2022; Leader 2024.

²³ Zie ook de publieke commentaren over het belang van dit gesprek door de president van de Hoge Raad, Dineke de Groot; Zuidervaart 2023, daarna bij *Nieuwsuur*, 3 december 2023.

²⁴ Löbbert 2024, p. 319; Siegel (in verschijning), p. 13.

Soevereinen in de rechtbank leggen daarmee het spanningsveld tussen rechterlijke ambities bloot.²⁵ Het moet snel (voor de staat); het moet volgens de regels (voor de ander); en het moet toegespitst (voor het individu). Jerry Mashaw wees in zijn klassieker *Bureaucratic Justice* ook al op de onderlinge concurrentie tussen deze drie idealen van efficiëntie, *fairness* en service.²⁶ In iedere zaak wordt van rechters gevraagd om een balans te vinden tussen deze idealen; in iedere zaak valt die balans anders uit. Maar de spanning tussen deze idealen, zo stel ik, is wellicht nergens zo groot als in rechtszaken met soevereinen. En wellicht is het daarom ook nergens moeilijker om de juiste balans te vinden dan in soevereinenzaken.

Het wrakingscollege dat de soeverein toch toestaat om een juridisch irrelevante verklaring voor te lezen, doet dat met alle andere zaken die op de rol staan in het achterhoofd. 'Vooruit, maar houdt u het kort.' Het alternatief is nee zeggen, een antwoord dat vanuit het oogpunt van efficiënte geschilbeslechting zeer goed verdedigbaar is; zo wordt de staat niet nodeloos op kosten gejaagd.²⁷ Maar dat is ook een antwoord dat de soeverein miskent, want hij geeft aan de noodzaak van het voorlezen van de verklaring 'van binnen te voelen'. De rechter wordt hier gevraagd om te kijken naar het individu en naar wat het *Jaarplan van de Rechtspraak* onlangs 'het probleem achter het juridische geschil' heeft genoemd.²⁸ Ruimte bieden aan de soeverein is vanuit dat oogpunt uitstekend te rechtvaardigen.

Welke van de twee opties de rechter ook kiest, een makkelijke uitweg is niet voorhanden. Een 'nee' steekt de soeverein, een 'ja' kost de staat geld en de wrakingsrechter tijd die bestemd is voor andere zaken. En een 'ja' kost niet enkel de staat geld en de wrakingsrechter tijd. Een 'ja' leidt wellicht ook tot irritaties bij de gewraakte rechter en de inspecteur van de belastingdienst, die óók aanwezig moeten zijn en zo minder tijd hebben voor hun andere taken. Een dergelijke irritatie van de tegenpartij werd expliciet uitgesproken door een gemachtigde in de zaak over een huisuitzetting. 'Er gebeurt niets', zei hij, terwijl 'mensen zitten te wachten'. De frustratie zit hier niet alleen in de tijd van de gemachtigde die verspild wordt. De frustratie zit ook in het feit dat de mensen die géén zitting proberen te kapen, niet dezelfde aandacht krijgen. Mensen worden ongelijk behandeld en dat is oneerlijk, zo suggereert de gemachtigde. Voor iedereen gelden dezelfde regels, dus waarom zou je zoveel ruimte aan soevereinen geven? Waarom moeten anderen wachten?

²⁵ Ik neem hier de drie ambities, zoals geformuleerd in het *Jaarplan 2025*, als uitgangspunt: 'rechtvaardige rechtspraak', 'tijdige en voorspelbare rechtspraak' en 'toegankelijke en transparante rechtspraak', waarbij in het laatste geval ook wel over 'maatschappelijk effectieve rechtspraak' wordt gesproken, waarin 'extra aandacht [is] voor laagdrempelige, toegankelijke en snelle rechtspraak die zich richt op het probleem achter het juridische geschil'; zie Rvdr 2025, specifiek p. 5-6 voor het begrip 'ambitie'.

²⁶ Mashaw 1983 (over spanningen tussen efficiëntie, *fairness* en service). Zie ook Kagan 2010 (formeel vs. informeel en hiërarchisch vs. participerend); Zacka 2017 (over drie soorten 'modelbureaucraten': de onverschillige, de handhaver en de zorgverlener).

²⁷ Zie hierover expliciet Rb. Zeeland-West Brabant, 21 juli 2025, ECLI:NL:RBZWB:2025:4737, r.o. 4-3.

²⁸ Rvdr 2025, p. 25.

Efficiëntie, fairness en service. Dit raamwerk van rechterlijke ambities maakt inzichtelijk wat met welke normatieve keuzes wordt bereikt: een nadruk op efficiëntie versnelt de geschilbeslechting, maar biedt minder ruimte voor een individuele benadering; een gelijke behandeling leidt tot eerlijke geschilbeslechting, maar biedt ook minder ruimte voor een individuele benadering en kan op gespannen voet staan met efficiëntie. Een soevereine zaak over niet-betaalde belastingen is juridisch zo eenvoudig dat een behandeling strikt genomen niet nodig is (efficiëntie). Maar in andere belastingzaken gebeurt dat wel (fairness) en soevereinen willen nog meer dan dat, namelijk een zéér uitgebreide, inhoudelijke behandeling (service). In sovereïnenzaken liggen de rechterlijke opgaven die volgen uit elk van deze ambities mijlenver uit elkaar.

Een dergelijke typologie maakt zo de empirische realiteit van sovereïnenzaken inzichtelijk. De soevereinen bevragen de norm, doen dat in tijdrovende procedures en vergroten zo bestaande spanningen tussen de idealen van efficiëntie, fairness en service uit. In die sterk uitvergroete spanning – een rechterlijke spagaat – ligt de moeilijkheid van sovereïnenzaken besloten.

4. Slotopmerking

Onlangs is betoogd dat soevereinen uitdrukking geven aan breder gedeelde ontwikkelingen in de samenleving, maar dat ze dat doen door middel van hyperbolen en uitvergrotingen. De kenmerkende nadruk van soevereinen op onafhankelijkheid, authenticiteit, eigen verantwoordelijkheid en keuzevrijheid kenmerkt óók de hedendaagse discussies over goed burgerschap.²⁹ Die constatering houdt allereerst in dat soevereinen binnen, en niet buiten, de samenleving staan. Maar het houdt ook in dat soevereinen maatschappelijke ontwikkelingen bijzonder duidelijk illustreren, juist omdat ze deze uitvergroten.

In deze bijdrage heb ik aan de hand van enkele voorbeelden eveneens een tweetal uitvergrotingen gesignaleerd. Allereerst beschreef ik hoe soevereinen de bestaande machtsverhoudingen binnen de rechtszaal proberen om te draaien. Die poging kan misschien het beste gezien worden als een hyperbool van bredere, populaire protesten tegen een expertise-maatschappij waarin wetenschappers en technocraten besluitvorming monopoliseren – protesten die vooral tijdens de coronapandemie op de voorgrond traden.³⁰ In een tweede deel heb ik aandacht besteed aan de manier waarop rechters omgaan met soevereinen in de rechtszaal. En zoals de soevereine burger een vergrootglas legt op wat burgerschap nu precies inhoudt, zo leggen sovereïnenrechtszaken dat vergrootglas op het normatieve spanningsveld waarin rechterlijk werk altijd manoeuvreert. ‘We zijn geen spelregels aan het veranderen,’ heb ik soverein ter zitting eens horen zeggen, ‘we maken gebruik van de regels die er zijn.’ Vrij vertaald naar de situatie van rechters: het spanningsveld tussen de rechterlijke idealen van efficiëntie, fairness en service was er altijd al, maar de daadwerkelijke spanning tussen deze ambities was wellicht nooit zo groot als in sovereïnenzaken.

²⁹ Hurenkamp 2025; eerder: Van Buuren 2024.

³⁰ Zie Gerhards 2001; Bogner 2021; Amlinger & Nachtwey 2021; toegespitst op soevereinen, Schönberger & Schönberger 2023, p. 112-123; Demian 2025.

Ik sluit deze bijdrage af met enkele handvatten voor rechters. Ik baseer me daarbij niet enkel op mijn eigen observaties, maar ook op twee handreikingen voor rechters die in het buitenland zijn gepubliceerd.³¹ Wel moet ik benadrukken dat die handreikingen geen wondermiddel zijn gebleken – ook mét handvatten blijven soevereinezaken uitdagend. Hoe dan ook: in beide handreikingen wordt allereerst een overzicht geboden van veelvoorkomende argumentatie en gedragingen van soevereinen. Het idee daarachter is duidelijk en mijns inziens valide. Met voorkennis over het fenomeen wordt het eenvoudiger om de zitting te ‘lezen’ en ter plekke op soevereinen te reageren. In de handreikingen wordt daarnaast afgeraden om ter zitting inhoudelijk op de soevereine argumentatie in te gaan. Ook uit mijn eigen observaties kan ik melden dat dat vaak een gebed zonder einde wordt, zonder dat de een de ander weet te overtuigen. Wat wel effectief kán zijn is het stellen van duidelijke kaders (bijvoorbeeld afgebakende spreektijd) waarbinnen vervolgens ruimte aan de soeverein wordt gegeven om zijn of haar verhaal te vertellen. Worden die kaders door de soeverein geaccepteerd, dan houdt een rechter de leiding over het gesprek en wordt het nadien eenvoudiger om ook vragen te stellen waarmee de achterliggende grieven in beeld gebracht kunnen worden; ook de verhouding tussen aandacht voor de soeverein en voor de tegenpartij kan zo eenvoudiger bewaakt worden. Of dit werkt – en dat is wellicht het belangrijkste om hier te benadrukken – is sterk afhankelijk van de dynamiek ter zitting. Zoals ook uit dit stuk naar voren komt, is de ene soevereine zaak de andere niet. Het is lang niet altijd mogelijk om de zitting tot een goed einde te brengen zonder in te grijpen. Of dat moet, wanneer dat moet en hoe dat moet komt neer op een rechterlijke afweging tussen efficiëntie, fairness en service. Dat is niet eenvoudig. Maar rechtvaardigheid, zo concludeerde Mashaw al in zijn *Bureaucratic Justice*, houdt zich ergens in die balans op.

Literatuur

Amlinger & Nachtwey 2021

C. Amlinger & O. Nachtwey, *Gekränkte Freiheit: Aspekte des libertären Autoritarismus*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 2021.

De Boer 2024a

L.O. de Boer, ‘Soevereinen en autonomen in recht en rechtspraak’, *Nederlands Juristenblad* 2024/254, p. 300-315.

De Boer 2024b

L.O. de Boer, ‘De soevereinenbeweging en het strafrecht’, *Nederlands Tijdschrift voor Strafrecht* 2024, afl. 3, p. 142-153.

³¹ De Amerikaanse handreiking, uit 1999, heet *The Anti-Government Movement Guidebook*, gepubliceerd door The National Center for State Courts en is publiekelijk vindbaar; een handreiking uit de Duitse staat Nedersaksen is in het bezit van de auteur.

Bogner 2021

A. Bogner, *Die Epistemisierung des Politischen. Wie die Macht des Wissens die Demokratie gefährdet*, Ditzingen: Reclam 2021.

Van Buuren 2024

G.M. van Buuren, 'Wij, de levende vrouwen en mannen van vlees en bloed', *Justitiële verkenningen* 2024, afl. 3, p. 55-71.

Cash 2025

G. Cash, 'A Type of Magic: Pseudolaw in Australia', in H. Hobbs, S. Young & J. McIntyre (red.), *Pseudolaw and Sovereign Citizens*, Londen: Hart Publishing 2025, p. 149-174.

Cohen & Gershon (in verschijning)

A.J. Cohen & I. Gershon, 'Prefigurative Neoliberalism: A Provisional Analysis of the Global Sovereign Citizen Movement', *Political and Legal Anthropology Review* (in verschijning).

Cohen, Gershon & Babcock (in verschijning)

A.J. Cohen, I. Gershon & J. Babcock, 'Semiotic Determinacy: Sovereign Citizens' Approach to Legal Language', *Signs & Society* (in verschijning).

Constable 2014

M. Constable, *Our Word is Our Bond: How Legal Speech Acts*, Stanford: Stanford University Press 2014.

Demian 2025

M. Demian, 'Pseudolaw, failure, and alternative temporality', *History and Anthropology* 2025, afl. 5, p. 838-861.

Durkheim 1995

É. Durkheim, *The elementary forms of religious life*, New York: The Free Press 1995.

Fiebig & Köhler 2019

V. Fiebig & D. Köhler, *Taten, Täter, Opfer. Eine Studie der Reichsbürgerbewegung auf Grundlage einer Presseauswertung* (rapport Baden-Württemberg Ministerium für Inneres, Digitalisierung und Migration), Stuttgart: Kompetenzzentrum Gegen Extremismus in Baden-Württemberg 2019.

Gerhards 2001

J. Gerhards, 'Der Aufstand des Publikums: Eine systemtheoretische Interpretation des Kulturwandels in Deutschland zwischen 1960 und 1989', *Zeitschrift für Soziologie* 2001, afl. 3, p. 163-184.

Ginsburg 2021

T. Ginsburg, *Die Reise ins Reich: Unter Rechtsextremisten, Reichsbürgern und anderen Verschwörungstheoretikern*, Hamburg: Rowohlt 2021.

Hochschild 2016

A.R. Hochschild, *Strangers in their own land: Anger and mourning on the American right*, New York: The New Press 2016.

Hodge 2019

E. Hodge, 'The Sovereign Ascendant: Financial Collapse, Status Anxiety, and the Rebirth of the Sovereign Citizen Movement', *Frontiers in Sociology* 2019/4.

Hurenkamp 2025

M. Hurenkamp, *Nemens wie spreekt u? Het burgerschap van 'soevereinen' nader verklaard*, Amsterdam: Van Gennep 2025.

Kagan 2010

R. Kagan, 'The Organisation of Administrative Justice Systems', in: M. Adler (red.), *Administrative Justice in Context*, Camden: Bloomsbury 2010, p. 161-182.

Kunzle 1978

D. Kunzle, 'World Upside Down: The Iconography of a European Broadsheet Type', in: B.A. Babcock (red.), *The Reversible World. Symbolic Inversion in Art and Society*, Ithaca: Cornell University Press 1978, p. 39-94.

Leader 2024

K. Leader, 'Conspiracy! Or, when bad things happen to good litigants in person', *Legal Studies* 2024, afl. 3, p. 498-518.

Leader 2025

K. Leader, 'Failure to Perform: How Theatre Studies Help Us Understand Legal Conspiracists', in: H. Hobbs, S. Young & J. McIntyre (red.), *Pseudolaw and Sovereign Citizens*, Londen: Hart Publishing 2025, p. 73-94.

Löbbert 2024

A. Löbbert, *Denying the State through Law: The Case of the German Reichsbürger Movement* (diss. Oxford University), 2024.

Mashaw 1983

J.L. Mashaw, *Bureaucratic justice: Managing social security disability claims*, New Haven: Yale University Press 1983.

Nanninga & Valk 2025

P. Nanninga & F. Valk, *Anti-institutionele tendensen in Nederland: een verkennende literatuurstudie vanuit religiewetenschappelijk perspectief* (rapport in opdracht van Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties), Groningen: Rijksuniversiteit Groningen 2025.

Netolitzky 2018

D.J. Netolitzky, 'Organized Pseudolegal Commercial Arguments as Magic and Ceremony', *Alberta Law Review* 2018, afl. 4, p. 1045-1088.

Netolitzky 2023

D.J. Netolitzky, 'The Dead Sleep Quiet: History of the Organized Pseudolegal Commercial Argument Phenomenon in Canada - Part II', *Alberta Law Review* 2023, afl. 3, p. 795-832.

Perry, Hofmann & Scrivens 2019

B. Perry, D.C. Hofmann & R. Scrivens, 'Anti-Authority and Militia Movements in Canada', *The Journal of Intelligence, Conflict, and Warfare* 2019, afl. 3, p. 1-26.

Van Prooijen & Douglas 2017

J.-W. van Prooijen & K.M. Douglas, 'Conspiracy theories as part of history: The role of societal crisis situations', *Memory Studies* 2017, afl. 3, p. 323-333.

Rabe, Biedermann & Keil 2022

B. Rabe, J. Biedermann & J.-G. Keil, "'Randfiguren', 'Getriebene' und 'Schreiberlinge' – Eine qualitative Forschung zu den Ursachen für die Hinwendung zur Szene der 'Reichsbürger/Selbstverwalter'", in J. Stember (red.), *Neue Erkenntnisse und Ansätze im Polizei-, Verwaltungs- und öffentlichen Finanzmanagement*, Baden-Baden: Nomos 2022, p. 347-366.

Rvdr 2025

Raad voor de rechtspraak, *Jaarplan 2025. Rechtspraak maakt samenleven mogelijk*, 2025.

Schmidt-Lux 2019

T. Schmidt-Lux, 'Reichsbürgerschaft als symbolische Emigration', in: C. Schönberger & S. Schönberger (red.), *Die Reichsbürger: Verfassungsfeinde zwischen Staatsverweigerung und Verschwörungstheorie*, Weinheim: Campus 2019, p. 93-106.

Schönberger & Schönberger 2023

C. Schönberger & S. Schönberger, *Die Reichsbürger: Ermächtigungsversuche einer gespenstischen Bewegung*, München: Beck 2023.

Scott 1990

J.C. Scott, *Domination and the arts of resistance: Hidden transcripts*, New Haven: Yale University Press 1990.

Siegel (in verschijning)

I. Siegel, 'Are You Even Authorized to Be a Judge?': How Dutch Judges Deal with Sovereign Citizen Argumentation in Court', *Recht der Werkelijkheid* (in verschijning).

O'Sullivan 2025

M. O'Sullivan, 'Pseudolaw and Legal Fictions: Vaccine Mandate Claims During the Covid-19 Pandemic and Future Implications', in: H. Hobbs, S. Young & J. McIntyre (red.), *Pseudolaw and Sovereign Citizens*, Londen: Hart Publishing 2025, p. 37-56.

Wills 2025

C. Wills, 'The Price of Safety: Constance Marten's Defiance', *London Review of Books* 2025, afl. 14/15.

Zuidervaart 2023

B. Zuidervaart, 'Grote zorgen over burgers die zich willen losmaken van de overheid', *Trouw* 1 december 2023.

Zacka 2017

B. Zacka, *When the State Meets the Street: Public Service and Moral Agency*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2017.

Eerder verschenen

2025, nr. 2	Het (on)gemak van zaakstoedeling
2025, nr. 1	Constitutioneel bewustzijn van rechters
2024, nr. 3	Rechtspraak en de media: onlosmakelijk met elkaar verbonden?
2024, nr. 2	Recht en tech
2024, nr. 1	Reflecties op het Visitatierapport van de Rechtspraak 2022-2023